

161 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 161

ВУК СТ. КАРАЏИЋ

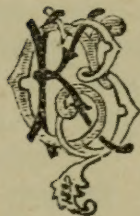
ЦРНА ГОРА
И
БОКА КОТОРСКА

[Redovna izdanja]

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXIV. Бр. 161.

ЦРНА ГОРА
И
БОКА КОТОРСКА

НАПИСАО
ВУК СТЕФ. КАРАЏИЋ.

1922.
БЕОГРАД.

ШТАМПАРСКО ПОДУЗЕЋЕ „ЗАСТАВА" Д. Д., НОВИ САД.

ПРЕДГОВОР ПРЕВОДИОЧЕВ.

Почетком јуна 1833. године прошао је кроз Беч Петар Петровић Његуш, архимандрит, путујући у Петроград да се завладичи. Вук се тада с њим познао и блиско спријатељио. Или тад или по његову повратку у позну јесен те године уговорили су да Вук на пролеће дође у Црну Гору. У место на пролеће Вук је пошао почетком јуна, и задржавајући се у Трсту и у Дубровнику стигао је на Цетиње првих дана месеца септембра. Мислио је презимити у Црној Гори, али се крајем октобра разболи, и бојећи се зазимити на Цетињу без лекара, сиђе у приморје. Случај му је помогао да се за тако кратко време познао са свима главним људима из Црне Горе и видео много народа, јер онда су открили гробницу Петра I. и нашавши га целокупна, прогласили га свецем и цео народ је поврвео на Цетиње да му се поклони и да га целива. — Зиму је провео у приморју и пропутовао га целог од Дубровника до дна Боке до турске границе. У пролеће 1835. био је опет у Црној Гори и на Цетињу, па се вратио у Беч. Првих дана месеца јула био је у Трсту, а кући је стигао почетком августа.

Овај пут био је за Вука од велике користи и поуке; он прави једну епоху у Вукову раду на испитивању српскога језика.

Између осталих ствари које је на овом путу скупио и доцније објавио, била је и ова књижица на немачком језику под називом Montenegro und die Montenegriner, ein Beitrag zur Kenntniss der europäischen Türkei und des serbischen Volkes, која је изишла почетком 1837. године као 11. свеска серије издања Reisen und Länderbeschreibungen der älteren und neuesten Zeit, што је издавала Котова књижара (у Штутгарту).

Ова је књига имала код немачке публике необичног успеха. Издавач је тражио да му се из

Беча врате примерци које је послао, јер му их је нестало. Копитар је писао Вуку; „Ви сте криви што сад цео свет, па и сами краљеви, путују у Црну Гору и у Србију. Јесте ли читали Allgemeine Zeitung о томе?“, а и с других страна добивао је похвале (Вукова Преписка I, 464, 472; III, 47, 582; VII, 455, 733).

Вук је мислио издати је и на српском под називом Црна Гора и Бока Которска и у априлу исте године издао је и позив на претплату, али она није изишла. Може бити да је томе узрок што је чуо да владика, који га је тако лепо примио и толико му чинио, није задовољан сувише реалистичким описивањем стања Црне Горе и живота и карактера Црногораца, па није за онда то хтео и широкој српској публици износити, а доцније су га заузели други послови (Преписка V, 513; VII. 480-81). Зато ту књигу пружа српској публици Српска Књижевна Задруга тек сада, приликом прославе стогодишњице његова књижевног рада, и то у *преводу,* јер се српски оригинал није нашао.

Велика је штета што се оригинал изгубио, јер и ако Вук у позиву на претплату ређа свих осам одељака (и истим редом) као што је и у немачком издању, он додаје да српска књига неће бити превод „него је прави оригинал, из кога је она немачка *укратко* састављена“. Да је заиста ова књига састављена за Немце види се и по превођењу и објашњењу српских речи које су за сваког Србина јасне (и то је понегде у овом преводу изостављено), а и по томе што је понешто унешено из чланка о Боци Которској (н. пр. о Паштровићима и о православној цркви у Рисну и у Котору). — Штета је и зато што у немачком преводу немамо ни Вукова оригиналног текста и језика. Вук се не може од речи до речи преводити ни на какав језик, а најмање на немачки, и немачки преводилац (по свој прилици Хопе) морао је узимати сасвим друге реченичке обрте према својству немачког литерарног језика (а можда је нешто и додавао или објашњавао за немачку публику), те у овом немачком издању немамо трага ни од Вукова језика ни од стила. Пре-

водећи на српски ја се нисам смео сувише удаљити од оригинала, јер нисам био сигуран да ћу свуда погодити Вуков текст али сам се трудио колико сам умео да српски језик буде у колико је могуће ближи Вукову, а правим Вуковим језиком данас је уопште немогуће писати. Једино је прави Вуков језик онде где је он о истој ствари писао и на српском, а то је код описа обичаја који је давао уз поједине речи у Рјечнику. Ту сам свуда вадио Вуков текст у колико је унесен у ово немачко издање.

Чланак о *Боци Которској*, који је Вук био наменио српском издању, прештампан је из *Ковчежића,* где га је Вук издао (1849. г.) онако, како га је први пут био написао. — Други чланак, који је Вук издао у истој књизи, и који је требао да буде као увод у ову књигу, *Срби сви и свуда,* не прештампава се овде, једно с тога, што није у особитој вези с ова два, а друго, што је он у своје време изазвао полемику од стране Хрвата, и Вук је на то одговорио, па би ваљало све то прештампати, а томе сад није време.

*

О Црној Гори и о Црногорцима многи су писали, али, ако су били странци, нису могли све како ваља видети и разумети; а ако су били наши, нису били увек беспристрасни. Ни једни ни други пак нису имали Вукова ока да све види, да опази оно што је карактеристично и да то јасно и прецизно представи, и да каже све, било добро и похвално, било рђаво и за осуду. Зато се ова књижица може сматрати као верно огледало свега црногорског и приватног и јавног живота и целог друштвеног и породичног стања њихова на почетку владе владике Петра II, који је почео уводити цивилизацију и државни поредак у Црној Гори. Све што је овде речено (осим одељка о историји, који је писан по народним песмама и по црногорским предањима) од првокласне је вредности, и ја се уздржавам да о томе пространије говорим, већ остављам да се читаоци из књиге сами о томе увере.

Љуб. Стојановић.

ЦРНА ГОРА
И
БОКА КОТОРСКА

УВОД.

Малена Црна гора већ од више стољећа заузима важно мјесто у историји Турске царевине, и с правом заслужује да се Европа њоме позабави ради витешког одупирања њенијех становника против покушаја сто пута надмоћнијих Османлија да је покоре. Зато држим да ће добро доћи опис ове *земљице*, њенијех *становника*, њене старије и новије *историје*, *облика владавине, односа према пограничнијем сусједима, начина живота, стања цркве и школе*, и опис *нарави* и *обичаја*, опис истина кратак али израђен по властитом промагрању и црпен из несумњиво поузданијех оригиналнијех извора. Шта више, ласкам себи да ћу овијем попунити једну празнину познавања и историје овијех крајева, и у исто вријеме пружити читатељима ове збирке Описа путовања и земаља штиво, ако и не баш врло привлачно, а оно у сваком случају занимљиво. Наша је при овом тежња да описујемо просто, јасно и истинито без сваког романтичког кићења.

A.

БОКА КОТОРСКА.

Да би се Црна гора лакше могла описати и познати, најприје ћемо казати што о Боци Которској, која њу од мора раставља. А да би сви наши читатељи лакше себи могли представити гдје је Бока, поброји̂ћемо најприје сва знатнија приморска мјеста на западној страни њезиној, којијех су имена даље у народу нашему позната.

Трст је најзападнија приморска општина народа нашега (по броју душа може бити и најмања, али по богатству прва у свему народу.) Одавде је к југу око мала два дана хода *Ријека (Сењска)*. Између Ријеке и Трста је полуострво *Истрија*, у којој се по приморскијем мјестима говори највише Талијански, а сељаци унутра говоре језиком између Крањскога и Српскога. Истријанци су сви закона Римскога, само су у селу *Пероју* код Поле (унутра накрај полуострва) закона Грчкога, за које се приповиједа да су се негда из Црне горе ондје доселили, као што им и данашњи језик њихов свједочи. Иза Ријеке је даље *Сењ*, који је из пјесама по свему народу нашему познат. Иза Сења настаје Далмација, у којој су најзнатнији приморски градови: *Задар*, *Шибеник и Спљет.* Иза Спљета даље поред мора настаје Херцеговина, у којој је најзнатније приморско мјесто *Дубровник*, из кога се (к истоку у суху земљу) за по дана може доћи у *Требиње.* Гдје се на јужној страни свршује Дубровачка држава, ондје се од мора одваја у суху земљу залив (која се онуда зове *канал* и *конао)* готово свуда шири од Дунава ниже Биограда, и кривудајући између превеликијех каменитијех гора отеже се к југоистоку око шест сахата хода до под саму Црну гору (али вода у овоме

заливу није сва морска, него је има много слатке, која извире испод Црногорскијех гора, па од успора морскога нарасла; пред сјевернијем вратима Которскијем извире у прољеће ријека, на којој би могло мљети педесет камена; а пред јужнијем вратима види се у свако доба године како вода у виру извире из дубине). Како се с мора уђе у залив, одмах је с десне стране под брдом до саме воде десетак кућа, које се зову *Рôсе:* ту је царина и стража од залива, и когод уњ улази или из њега излази, ваља ондје да се пријави, и да каже одакле је, куда иде, и шта носи. Према Росама је на лијевој страни, на лијепоме и од воде узвишеноме мјесту *Нȍвӣ*, град стари готово развањен, и више њега на брду новији и тврђи. Близу Новога је лијеп и велики манастир *Сȁвина*, за који се приповиједа да је у стара времена у њему сједио владика Херцеговачки. Од Новога око три сахата на оној је страни, али тако у куту да се са сриједе залива не може видјети, *Рйсан* (варош — од 250 кућа и 1300 душа — и зидине од старијих градова, и на бријегу и на води), за који се ондје приповиједа, да је у њему живјела Илирска краљица *Теока*. Више Рисна је на планини кнежина *Кривȍшије* (250 кућа и око 1200 душа) са још двије мале кнежинице, од којијех се једна зове *Убли (доњи* и *горњи*, од 90 кућа и 550 душа) а друга *Ледѐнице* (40 кућа и 256 душа.) Од Рисна идући уза залив око једнога сахата је варош и више ње градић *Пѐраст* (око 200 кућа, међу којима је 26 закона Грчкога). Према Перасту је на другој страни *Стȍлив* (око 120 кућа, међу којима су Грчкога закона само три) неколико кућа крај воде, а остале су горе под самијем врхом брда. Даље идући уза залив око по сахата од Пераста неколико растрканијех кућа зову се *Дра́жев врт,* у којему на самој води има зидина, за коју се приповиједа да је била кула Лима харамбаше; а на другој страни према Дражеву врту за једну кућерину надно *Маркова врта* говори се да је била кућа Баја Пивљанина. Око по доброга сахата од Дражева врта почиње се

варош *До̀брота* (280 кућа) и отеже се поред воде испод брда око читав сахат хода, а према Доброти на десној страни исто тако стоји *Пр̑чањ*. Више Доброте се залив свршује, и на десној страни свршетка његова стоји *Ко̀тор*, велики стари град на води, а мањи и може бити новији горе на стијенама; са зидова обадва ова града може се добацити из пушке на Црногорску границу[1]). А и осим овијех главнијех мјеста с обје стране су залива од мора до Котора, гдје мало раздаље, где у ближе све велике прекрасне куће, као најљепши двори господски; *села* пак око залива има највише између Рисна и Новога. Једно мјесто у заливу ниже Рисна, гдје су горе с обје стране залив врло стијесниле, зове се *Вѐриге*, за које се приповиједа да су се на њему негда запињале вериге (синџир, ланац), да бродови непријатељски не би горе проћи могли; и зидине од стражара са обје стране залива још се виде. — Између мора и залива су двије општине или капетаније: *Лу̑штица* и *Кр̑толе*.

Сву ову земљу око залива, од Котора па доље до мора, звали су Млечићи *Боке ди Катаро,* Boche di Cattaro (ушће Которско), откуда је и међу нашијем народом онуда постало име *Бока*, или као што говоре Дубровчани у мн. броју (управо по Талијанскоме) *Боке*. Ришњани приповиједају да је на овоме заливу било негда главно мјесто Рисан (као што је сад Котор), и да се онда ово није звало *Боке ди Катаро* него *Боке ди Ризано*, па кад је доњи Рисански град пропао у море (као што се и данас познаје), онда је *код тора* (гдје су се овце држале) постављен темељ *Котору*. Више Котора у каменитој гори види се некака велика јама, као пећина: онуда се приповиједа да је ону пећину био почео копати силни Цар Стефан, да ондје гради Котор, па му казала вила да то не чини, јер му ондје у оној врлети нема ни *броду пристаништа,* ни *коњу по-*

---

[1]) Тако је било онда кад је ово писано, а послије је граница Црногорска одмакнута даље.

игришта, већ нека га гради доље крај залива. Цар послуша вилу, и с помоћу њезином начини град Котор, и довршивши га са свијем, позове на част многу господу и вилу. Кад се цар пред господом стане хвалити какав је лијеп град начинио, вила га прекори да он то без ње не би могао учинити, цару на тај укор буде тако жао да удари вилу шаком по обра̏зу, и она се на то расрди, те све изворе и студенце по Котору отрује, и све госте цареве полуди. Кад цар ту освету види он стане вилу молити, и једва је којекако намоли те му госте поврати од лудила и очисти му од отрова само један извор иза јужнијех врата градскијех. И од тога кажу да је остало те су и сад, особито љети кад је суша, све воде по Котору мало *слане*, осим онога извора иза града на јужној страни. Казивали су ми у Котору да има и пјесма о овоме свему догађају, али ја нијесам могао никога наћи ко је зна. Овако се приповиједа и пјева да је Котор постао; али се мисли да су име ово овдје донијели некакви Бошњаци који су се доселили из мјеста које се звало *Котор.*

Од Котора к југу око по дана хода сухијем путем на мору је мали градић *Бу̏два.* Између Котора и Будве онај комад земље зове се *Гр̏баљ,* у коме су четири кнежине: *Лаза̏ревићи, Бо̏јковићи. Ту̏јковићи* и *Љу̏бановићи* (прве су двије између мора и пута којим се иде из Котора у Будву, а друге двије између пута и Црногорске планине *Ло̑вћена).* Између Будве и Црне горе у брдима су три мале кнежине или општине: *Ма̀ине, По̀бори* и *Бра̀ићи;* а мало више Будве поред мора (к југу) почиње се кнежина *Па̀штровићи* (или *Па̀штројевићи*), и отеже се између мора и планина које је растављају од Црне горе, око шест сахата хода, до брда *Ду̏бовице* и *Цмилове улице,* који њу раздвајају од нахије Барске, а државу Аустријску од Турске Арбаније (Арнаутске). У Паштровићима има око 40 села (у којима ће бити око 3000 душа и око 700 пушака), која су раздијељена на 12 племена.

Сав овај комад земље, који од југозапада граничи с морем, од сјевера с (Турском) Херцеговином[1]), од сјевероистока опет с Херцеговином (до више Рисна), од правога истока с Црном гором (од више Рисна до Џмилове улице), а од југоистока с Турском Арбанијом звао се од прије, док су Млечићи њиме владали, *Млетачка Арбанија*, као и сад Њемачки што се зове *Аустријска Арбанија;* а наши многи људи, особито који оданде даље к сјеверу живе, у говору узимају ово све за Боку, као и ја овдје што узимам.

Земља је ова готово сва врло врлетна и каменита. Највише су у њој равнице у Грбљу *Солиоско* и *Мрчево* поље, и око Будве, такођер и у Паштровићима до саме Турске Арбаније има крај мора лијепа равница; а по осталијем мјестима палучци, као у нас конопљишта, или као добро гувно, држе се за њиве и ливаде; по многијем су мјестима преко каменитијех страна подзидане *међе* све једна изнад друге, па одозго нанесена земља, те посађени виногради или друго што. Ограде су највише од камена, без креча и земље, које се онуда, као и у Црној гори зову *међа*. Бока је земља *здрава*, какогод Херцеговина; и као приморје врло је жупна: у њој расту лимуни, наранче, шипци (Granatäpfel), смокве и маслине, као код нас шљиве и јабуке. Снијег се само може видјети по Ловћену и по другијем високијем планинама, а доље усред зиме иде киша мјесто њега, и по гдјекојим мјестима о божићу жуте се наранче на дрветима, црвене се руже *(бокељке,*

---

*) Ваљало би овдје да граничи с Дубровачком државом: али су Дубровчани негда молили Турке да их раздвоји од Млетачке државе, и тако су Турци у Карловачкоме миру (1699. године) узели и од ове стране и од Далмације по комад земље до мора, па тако остало и до данас (те се ни из Далмације у Дубровник, ни из Дубровника у Нови по суху друкчије не може отићи него с пратиоцима из лазарета *преко Турске земље!)* С јужне стране овај комад зове се *Суторина* (и управо узевши није шири од једнога сахата), а онај са сјевера *Клек*.

Monathrosen) по вртовима, а у мјесецу Јануарију бадеми почињу цвјетати.

У цијелој Боци има око тридесет и три хиљаде душа, све правијех Срба, какови и гдје бити могу; једна четврт од овога биће закона Римскога, а остало је све Грчкога. У Новоме, Котору и Будви измијешани су људи од обадва закона; у Рисну има само једна кућа закона Римскога; у Перасту као што је напоменуто има само 26 кућа закона Грчкога, у Прчању биће их мало повише, у Столиву само двије (доље код воде), а у Доброти нема ни једне; у Луштици и у Кртолама има неколико кућа и закона Римскога, а по Кривошијама, Ублима, Леденицама, Грбљу, Маинама, Поборима, Браићима и Паштровићима, као и по свима осталијем селима која су од воде мало даље, све је закона Грчкога. Истина да у Рисну нема до само једна кућа закона Римскога, али је опет уз Грчку цркву с десне стране призидан Римски олтар, у који се не може друкчије ући него на црквена врата, и ту сваке недјеље и празника долази Римски поп из Пераста, те прије Грчке службе служи службу по своме закону. Али је овдје барем олтар призидан уз цркву, и из цркве се може затворити; а у Котору је Римски олтар био управо у цркви нашој с десне стране, па кад се 1810 године потужише Которани закона Грчкога, Француском Маршалу *Мармонту*, да је њих више него Римљана, па Римљани имају више од 10 цркава, а они само једну мању него и једна од Римскијех, и опет у њој Римски олтар; онда он не само заповједи да се Римски олтар из њихове цркве изнесе, него им још каже да и од Римскијех цркава узму себи једну којугод хоће, осим светога Трифуна (која је ондје прва и као саборна), и они узму светога Николу, за коју се мисли да је и од старине Грчка била (јер је на исток обрнута). И то све тако остане и под Аустријском владом.

Приповиједа се да је готово до свршетка XV. вијека у Боци био и митрополит закона Грчкога, који је сједио у манастиру на Превлаци (надно

Грбаљскога поља на маломе острву које је врло мало водом одвојено од сухе земље), па Которани (Римскога закона) отровали и њега и 72 калуђера; те по том манастир опустио, а народ Грчкога закона у црквенијем или свештеничкијем стварима остао под митрополитом Црногорскијем, под којим је био до 1809. године, а од тога је времена под владиком Далматинскијем. У Паштровићима имају само четири попа, него им попују калуђери из 4 манастира (из Прасквице, Дуљева, Градишта и Режевића), код којијех се и укопавају сви. Паштровскијех поскурица нема нигдје у народу нашему: свака имућнија кућа сваке суботе, а особито уочи празника, шаље своме манастиру по поскурицу, која није мања од 2 оке, а гдјекоје бивају и од 5 ока: и тако се калуђери не само хране поскурицама, него их и суше, те продају на море као пексимет.

Може бити да никако мјесто у народу нашему није тако важно и знатно за *језик* наш као права Бока (око залива). Не само што се ондје може чути мноштво правијех Славенскијех ријечи, које се амо у нашијем крајевима нигдје не говоре, и што они закона Римскога не говоре (као н. п. по Славонији, по Далмацији, по Босни) *вира, липо, дите, дид,* већ (као и они закона Грчкога) *вјера, лијепо, дијете, ђед* и т. д. него се и у сваком мјесту *друкчије* говори: Доброта се почиње од самога Котора, тако да човјек који није оданде, не може знати које су куће Добротске, које ли су Которске, па Доброћани говоре са свијем друкчије него Которани; из Пераста у Рисан нема више од једнога сахата, а у говору је већа разлика између Ришњана и Пераштана него између Неготинаца и Требињана; Прчањане и Доброћане раздваја само залив, преко кога се може дозвати, и у Котору се сваки други дан на пазару мијешају, па опет вјешт човјек свакога од њих, док проговори, може познати из кога је мјеста. Могло би се рећи да је, н. п. између Ришњана и Пераштана, узрок ове разлике што су

Ришњани закона Грчкога, и што су отприје дуго времена били под Турцима и мијешали се више с Херцеговцима него с Бокељима, а Пераштани закона Римскога и били јоште од неколико стотина година једнако под Млечићима; али између Пераштана и (н. п.) Доброћана нема ни једнога од овијех узрока, и опет се у говору разликују! Тако бих ја рекао да је највећи узрок овоме што су ова мјеста које водом које камењацима тако затворена да се из њих без невоље никуд маћи не може, па се становници њихови (а особито жене и ђеца, који домаћи језик највише и чувају) слабо мијешају с околнијем сусједима својијем, него проведе вијек свако у своме мјесту; тако н. п. у Перасту има жена од 60 година које се оданде никуд нијесу макле. — А какогод што су поменута мјеста поред залива важна за језик, исто је тако сав онај крај за народне *обичаје*, као што ће се послије видјети.

За времена Српскијех краљева и царева овај је сав крај био под владом њиховом. За Котор се приповиједа да им је плаћао одређени данак, а сам да се управљао и себи судио. Ја сам у Тршићу слушао пјесму (која је наштампана сад у другој књизи по броју 37 на страни 211—214.) како је кнез Лазар послао зета свога Милоша Обилића у *Латине* да купи хараче, па се опклади с Латинском господом у хиљаду жутијех дуката да ће им буздованом пребацити цркву Димитрију, и пребацивши је, буздован на другој страни udари у банове дворе, те полупа срчали чардаке, и убије два банова сина и четири морска ђенерала и дванаест великих властела. У Котору се приповиједа да се то ондје догодило, и још се показује мјесто гдје је била она кућа у коју је буздован ударио.

Кад Турци Српском земљом обладају, ови крајеви дођу под Млечиће, а што они с мора нијесу могли бранити оно им послије одузму Турци. Али и Млечићи никад ове земље нијесу управљали са свим по своме начину, него су само држали Котор и Будву, а народ се управљао по своме обичају, и

Млечићи од њега веће користи нијесу тражили, нити су имати могли, него да им чува крајину од Турака. И под Млечићима је, као и данас под ћесаром, била Бока под губернатором од Далмације, који је сједио у Задру и звао се proveditore generale. У Боци је био највећи поглавица *сопра провидур* (proveditore estraordinario), који је сједио у Котору, а у Новоме и у Будви били су провидури, и то су били главни чиновници Млетачки; а земаљски или домаћи, за које се управо може рећи да су народом управљали, били су са свијем други. Котор је (може бити још од времена српскијех краљева) имао племенито друштво (*властела Которскијех* — corpo nobile), које је у свој ред могло примити кога је хтјело. У Новоме, у Рисну, у Перасту, у Прчању и у Грбљу биле су *комунитаде*, у којим је било по 6 чланова, т. ј. капетан, 4 суђе и писар, које су све избирале општине сваке године; они су пресуђивали све цивилне распре по својим обичајима (а за криминалне судили су провидури), и све послове своје писали су *Српски*; ко с њиховијем судом није био задовољан, могао је даље тражити суда у Задру. Тако су и у Луштици и у Кртолама били по капетан и по четири суђе, а у Маинама, Поборима и Брајићима уједно. Капетани су имали на годину по 10 дуката плате, али су је слабо који хтјели примати, него су поклањали писарима, а остали ни један није имао ништа. Осим овијех чиновника, који су као судије сједили на једном мјесту, међу народом су били *сердари, кнезови, војводе* и *харамбаше*. У све четири Грбаљске кнежине били су *нашљедни* кнезови, за које се говорило да би и дужд Млетачки пред њима устао на ноге кад би их видио како су лијепо одјевени и наоружани. Паштровићи су по особитим привилегијама имали 4 суђе, 2 војводе, 12 властела и 6 старјешина, који су сви сједили у граду светоме Шћепану (на мору) и судили и управљали земљом и народом; а њих је народ избирао из племена редом сваке године, и сви су имали од Млечића

по нешто плате на годину. Паштровићи приповиједају много и о другијем различнијем привилегијама, којима се и данас диче и поносе; тако се н. п. приповиједа да су још од Римскијех царева имали привилегије (које су послије потврђивали сви Грчки и Српски цареви и краљеви и Млетачки дужди) да из њиховијех 12 племена може бити цар, *ако га изберу*; а још се за истинитије говори да су од Млечића имали привилегије да се Паштровић може оженити првом Млетачком властеоком, а Паштровка да може поћи за свакога властелина Млетачкога.

Паштровићи кажу да под Млечићима нијесу давали данка никаквога; а око залива плаћало се по нешто на земљу, али врло мало; а правитељство је давало на сваку душу по четврт стара[1]) соли, за коју се плаћало три газете (крајцаре). На војску су били дужни сви ићи, кад би их год правитељство позвало, и онда су војници сви имали плату уредно; а крајине су своје чували и бранили од Турака без престанка.

У познија времена притисну Турци готово сву Боку, осим Котора, Пераста и Будве. Нови и Рисан били су прави Турски градови готово до свршетка XVII. вијека, а и на јужној страни Грбаљ, Луштица, Кртоле Маине, Побори, Браићи, све је Турцима харач плаћало, само се Паштровићи диче и поносе да то нигда нијесу чинили, него да су се и у та времена с оружјем отимали и бранили. Маине, Побори и Браићи често су се под владом Турском приближали уз Црногорце и с њима заједно бранили се од Турака; за то се и сад говори да су те три оптштине састављале пету Црногорску нахију.

Пошто Млетачка република (1797) пропадне, у Боци се за неколико година измијене и Аустријанци и Руси и Французи и Англези, док најпослије опет 1813. године не припадне са свијем Аустрији, и не састави се с губернијом Далматинском. Сад је у Котору *окружни капетан* (Kreishauptmann) као главни

[1]) Стар, мјера, која узима 40 ока жита.

старјешина од све Боке; у Новоме и у Будви су *претуре,* а за општинске (домаће) послове *потесте* (капетан и писар); у Рисну, Перасту, Доброти и Прчању имају сад капетани, које избира општина; кнезови се још чују само у Кривошијама, Ублима и Леденицама, а по осталијем су мјестима мјесто њих и мјесто свију пређашњијех народнијех чиновника *шиндици* (од syndicus), које правитељство поставља, и који од прилике имају онаку власт као у Србији главни кметови. Сердари су ондје сад пандурске старјешине (као буљубаше), који тјерају рђаве људе, а под њима су мањи чиновници *харамбаше.*

Колико се од камена може, Бокељи раде и земљу, али ни вина ни жита не могу имати колико им свима треба за цијелу годину, него се прво доноси из Далмације, а друго из Италије или црнога мора; гдјекоји узму по коју крајцару и за смокве; али од свега што љетина доноси, највећи добитак имају од уља (зеитина); и стоке држе доста, особито коза и оваца; Которани и други варошани тргују и раде различне занате; али узевши једно с другијем може се рећи да Бока живи највише од *мора:* у њој се броји до 250 *патентанијех* бродова, који иду по *свему свијету:* за то мало Бокеља има око залива који нијесу били у Измирној, Александрији, Цариграду, Одеси, а многи су били и у Америци и т. д. Гдјекоји се завезу у море, па по десет година кући не дођу. Бокељи обично говоре: „Свуд ваља ићи те новце тећи, па их донијети у Боку те трошити“ (јер се ондје живи јефтиније него на многоме другом мјесту, н. п. ока је меса слабо кад скупља од 10 крајцара; двије се кокоши могу у пазарни дан купити за 12 до 15 крајцара, по 30 осушенијех смокава продају се зими за крајцару, вино је око 5 крајцара ока; хљеб мало ће што бити скупљи него у Маџарској; а кафа, шећер, пиринач и много друго којешта много је јефтиније). Гдјекоји Кривошијани, који су понајвише ускоци из Херцеговине, и четују кашто по Херцеговини као и Цр-

ногорци, то јест: убијају и харају Турке. Истина да правитељство то забрањује, али они опет чине, и у разговору о томе рече се у Боци: „Да није Ришњана и Кривошијана, Бока би харач Турцима плаћала“.

У Боци је одијело готово тако различно као и говор. Ја ћу овдје назначити само оно што је најзнатније и најразличније од одијела по нашијем крајевима. Прави Бокељ носи бијеле и тијесне чарапе до кољена, доље преко њих црне цревље (ципеле), а од кољена горе од црна платна или од свиле пошироке *гаће* (као кратке и поуске димије), које покривају кољена и крајеве од чарапа; горе по кошуљи има од црне свите (чохе) прслук, који они зову *кру̏жа̑т:* прслук је овај горе изрезан, а доље се пресамити као премитача (џамадан), и с обје стране (доста по раздалеко) низањ висе о сребрнијем синџирићима мајсторски начињена сребрна пуца; гдје су гаће свезане преко прслука онуда се опаше црвенијем или од каке друге боје појасом; преко кружата је од црне или какве друге црњкасте свиле *кòрет* (кратка и тијесна хаљина с рукавима, која је како спријед тако и остраг по шавовима извезена свиленијем или златнијем гајтанима, а на рукавима има колчаке — на лактовима као дугуљасте закрпе — око којијех је такођер извезено гајтанима), који се не спучава. Код господе је мјесто корета стајаћа хаљина од црне свите *долама*, до ниже кољена, на којој остраг према појасу висе двије златне или свилене ките. На врату гдјекоји носе бијеле или црне мараме, а гдјекоји иду и гола врата; Бокељска је капа као повисок фес, изнутра је од просте свите, а споља је постављена црном свилом, која је горе насред врха (гдје је у феса кита) тако смрскана да је остала јама мало већа од цванцике: у ову јаму гдјекоји подметну црвене или зелене кадифе извезене златом. Ово је право Бокељско одијело, које се и данас око залива највише носи. Ришњани имају своје особито одијело, које би може бити било најприличније за народно господско оди-

јело свију Срба: они носе бијеле гаће и преко њих кошуљу до кољена (многи сад преко овога и Бокељске гаће), по кошуљи ђечерму с токама, по њој тијесну зелену доламу до сниже кољена с великијем сребрнијем пуцима низ прси, преко доламе црвен или шарен појас, а по долами опет ђечерму црвену (или од како друге боје) са сребренијем а и позлаћенијем токама и пуцама; на ногама су бијеле чарапе, преко њих доље црвене цревље, а горе црвене докољенице са сребрнијем и позлаћенијем плочама и ковчама; на глави сад многи носе Бокељске капе, и гдекоји фесове (с плаветном свиленом или са златном китом), а гдјекоји још и шал око феса замотају; али кажу да је за времена Млетачке владе како у Рисну, тако и доље свуда око залива (код Срба закона Грчкога) стајаћа капа била од самура или од куне *калпак*. К цијеломе Рисанском одијелу иду још за појас двије мале пушке и велики нож (или мјесто њега о бедрици сабља), све у сребро оковато и позлаћено, и у руку исто тако окован џефердар у Босанскоме или Арнаутском кундаку. Јанковић је Стојан, кад га је нашао Лички Мустај-бег гдје спава под јелом, осим капе био одјевен управо као данашњи Ришњанин, а и други јунаци наши у народнијем пјесмама понајвише се у оваковоме одијелу пјевају. — Кривошијани, Убљани, Леденичани, Грбљани, Побори, Маинци и Браићи, а готово и Луштичани и Кртољани носе се какогод и Црногорци, о којих ћемо одијелу послије говорити. Паштровићи имају нешто и од Рисанскога и од Црногорскога. — Женско одијело по варошима не разликује се много од одијела по Сријему и по Бачкој.

Бокељи сви, осим грађана, носе оружје без престанка: с пиштољем и с ножем за појасом и послови се домаћи сви раде, а како се најмање куд од куће пође, и дуга се пушка о рамену објеси или на раме заметне. У Рисну млади момци с пиштољима за појасом сједе по дућанима те продају којешта, а у свакога о зиду виси дуга пушка пуна. Узроци овога боље ће се познати кад станемо код Црногораца о овоме говорити.

Б.

ЦРНА ГОРА.

I. ЗЕМЉА.

Малу али у историјама често помињату брдовиту земљу, коју Млечани у пријеводу називају Montenegro, зову тако исто и њени Славенски становници; *Црна гора* (Schwarzgebirge). Она се граничи са сјевера Турскијем пашалуком Херцеговином, са истока и југа Зетом и Турском Арбанијом, а са запада Аустријском Арбанијом, која се уским појасом протеже између Јадранског мора и Црне горе до Турске Арбаније, и која је само неколико сати хода дијели од мора, а код Котора само на пушкомет[1]).

То је југозападни дио некадашње Српске краљевине и царевине, чије је границе под царем Стефаном Душаном око половине 14 столећа запљускивало Јадранско и Црно море, Архипелаг и Дунав. Величину Црне горе сами мјештани цијене да се за три дана може пријећи у сваком правцу. Због дивљијех културнијех прилика до данас није било могуће поставити одређеније границе у тијем крајевима.

Пограничне Турске вароши и градови јесу: *Никшићи*, *Колашин*, *Спуж*, *Подгорица*, *Жабљак* и *Бар*. К њима се може прибројити и *Скадар*, до кога се од пограничнијех нахија Ријеке и Црмнице може преко Скадарског језера (блата) допловити за осам сати.

Да би избјегао доцније понављање, олакшао схватање цјелине и довео све у складност, овдје морам

---

[1]) Доцније је под владиком Радом извршено разграничавање, и граница је помакнута даље у брдо. — Прев.

бити мало пространији, те молим читаоце да се не уморе.

Садашњу Црногорску област чине права Црна гора, састављена од четири нахије и Брда. — Нахије се зову:

1. *Катунска* (највећа од свијех),
2. *Ријечка*,
3. *Љешанска*, и
4. *Црмница* (коју мјештани, истина ређе, зову и *Црница*, а још ређе придјевом, као остале, *црничка* и *црмничка)*.

Свака се нахија дијели на племена[1]), која имају засебне називе. Тако нахија Катунска има овијех девет племена: *Цетиње, Његуши, Ћеклићи, Бјелице, Цуце, Озринићи, Комани, Загарач* и *Пљешивци. Нахија Ријечка* има пет: *Грађани, Љуботин, Цеклин, Добарско село* и *Косијери. Љешанска* има само три: *Дражовина, Градац* и *Буроње,* а *Црмница* их има седам: *Бољевићи, Лимљани, Глухи до, Брчеле, Дупило, Сотонићи* и *Подгор.*

Бр̑да̂ неки броје седам[2]), и то: *Бјелопавлићи, Пипери, Ровци (и Ровца), Морача, (горња* и *доња), Васојевићи, Братоножићи* и *Кучи.* Други дијеле Брда на 1) *Бјелопавлиће* са племенима *Петушиновићи, Павковићи* и *Вражегрмци;* 2) *Пипере* с племенима *Црнци, Стијена* и *Ђурковићи;* 3) *Морачу* с племенима *горња* и *доња Морача* и *Ровци;* и 4) на *Куче* с племенима *Дрекаловићи, Братоножићи, Васојевићи, Орахово* и *Затријебач.*

Осим Бјелопавлића и некијех незнатнијех крајичака сва је земља врло брдовита и каменита. У цијелој *Катунској нахији*, која чини готово половину цијеле Црне горе, ништа се друго не може видјети до велике гомиле стијена, и по њима је, по свој прилици, и земља тако прозвана. Црногорци

---

[1]) Црногорско *племе* без обзира на етимологију ријечи, не значи сад ништа друго до *дио нахије*, као *кнежина* [сада срез] у Србији, само су ове и по простору и по становништву много веће него Црногорска племена.

[2]) „Црна гора и седморо Брда". — Превод.

веле у шали да се Богу, кад је ишао по земљи и сијао камење, у Црној гори продрла врећа, и све се ту сручило. — Прије Турака већи дио од ове четири нахије по свој прилици није ни био насељен; бар за Катунску се нахију као поуздано припови-једа да су ту били само љети станови (бачије, катуни) што и само име нахије свједочи.

Правијех равница има у Црној гори врло мало. Највећа је она у Црмници око ријеке истога имена до Скадарског блата. Затијем Цетињско поље у Катунској нахији око 500 хвати широко и око 3000 хвати дуго, опкољено високијем брдима, и за које се по прилици слути да је некад било језерско дно. Али на том тобожњем језерском дну сад има мало воде; само на јужном крају, који је мање каменит, има неколико кладенаца; а на сјеверном, гдје се настанило племе *Цетиње*, сам је камен, и ништа се не може сијати.

Од ријека могу се поменути: 1) *Црнојевића ријека*, извире у Ријечкој нахији, којој је и име дала, и послије кратког тока у правцу југоисточном утиче у Скадарско језеро. Већ на самом извору тако је јака да на њој меље више воденица, а од успора језерског толико је дубока да мање лађице могу готово до извора њоме пловити. На мјесту докле се може на лађама уз воду веслати подигнуто је неколико кућа, и ту се сваке суботе држи пазар, на који долазе не само Црногорци из све четири нахије, него и сусједи из Турскијех и Аустријскијех области. — 2) *Црмница*, која извире у Црмничкој нахији и с југозападне стране такође се улива у Скадарско језеро. И по њој се на приличној дужини уз воду може пловити, и на мјесту докле долазе лађице држи се такођер сваке недјеље пазар. — 3) *Зета*, извире из Херцеговачкијех планина и протичући кроз неке крајеве Црногорскијех Брда улива се у *Морачу*, која такођер извире у Херцеговачкијем планинама и улива се у Скадарско језеро са сјеверне стране недалеко од Црногорске границе. Пред утоком Морача се цијепа у два рукава између

којијех је на једној узвишици Турски град Жабљак. Готово све ове ријеке су на граници. У унутрашњости многи су крајеви веома оскудни водом, и има мјеста, гдје човјеку треба читав дан да једном донесе воде кући. Ово је особито тешко за̀ стоку; често је какав извор био повод крвавијем свађама и убиствима. Зато се стока љети често гони у планине, па се по дубодолинама скупља снијег и крави на ватри, те се стока поји.

Од руда није се досад нашло никаква трага.

Ваздух је врло здрав, али је клима веома разнолика. У Катунској нахији, на прилику, необично је хладно (на Ловћену, који дијели Катунску нахију од приморја, има снијега и у јунију и у јулију, а по дубодолинама цијело љето), док је у Црмници и у некијем крајевима Ријечке нахије, особито око Скадарског језера, и у Љешанској нахији топло готово као у приморју. Тамо расте лоза, смоква, шипак и маслина; али од свијех крајева одваја Црмница и љепотом и прорашћем.

Црногорци крстаре по цијелој земљи у свијем правцима, и ако *путева* у правом смислу ријечи нема никакијех. Кад су Французи заузели Дубровник и Котор, веле, да је маршал Мармон нудио Црногорцима да о Француском трошку направи прави друм кроз Црну гору од Котора до Никшића (у Херцеговини), али да су Црногорци из важнијех разлога ту понуду одбили.

У Црној гори нема никакве праве вароши нити града, а у некијем нахијама нема шта више ни села̂. Тамо се зна само за племена, па и ако поједина братства или породице, које чине племе, и граде (понајвише од камена) куће на једном мјесту, то се таква гомила кућа не може назвати селом, јер нема ни свога имена ни атара. — Од два некадашња града виде се још развалине. Један је био у Ријечкој нахији на једном бријегу, поред кога протиче Ријека, и веле звао се *Обод,* а други опет на једном високом брду у Црмници и зове се *Бес (и Бесац),* и веле да је из *чифутскијех времена.* Обје развалине су у близини Скадарског језера.

II. ЉУДИ.

Сви су Црногорци Славени Српске гране Грчког закона. Само у Кучима има неколике хиљаде Арнаута католика. За чудо је како је у Европи до са̑д мало напредовало знање о овоме народу. Већина научника и дипломата боље знају шта се догађа на Нилу и на Еуфрату, како народи тамо живе и како се зову, него н. пр. у Херцеговини и у Црној гори. Француски пуковник Вијала, који је 1813 године обишао Црну гору, вели за Црногорски језик (којим је, вели, за невољу и говорио) да је дијалекат *Грчкога!* Јамачно су били тога мнијења и они Француски дипломати, који су (као de Pradt) дијелећи Турску царевину размакли границе Грчке до на Дунав. Они овијех идеја не би могли имати, да су знали да између Грчке и Дунава живи један народ многобројнији од Грка, и који се од њих очито разликује не са̑мо језиком, пореклом и карактером, него и народносном мржњом и презирањем. Овом приликом не могу да не поменем да чланак „Serbien" у много читаном Конверзационом Рјечнику заслужује пријекор због многијех историскијех нетачности. Томе се човјек мора у толико више чудити што писац наводи и упућује на у томе погледу одлично дјело Ранкеово. Треба жељети да у новом издању овога далеко распрострањеног Рјечника овај чланак наново прераде људи знаоци као Ранке, Шафарик и др.

Тога ради мислим да неће бити излишно ако овдје напоменем да се права домовина Срба, у којој и данас на милионе живе, простире преко данашње Србије до Призрена и Пећи с оне стране Шаре[1]), и обухвата цијелу Босну, Херцеговину, Црну гору, крај око Бара, Аустријску Арбанију, Дубровник, Далмацију, Турску и Аустријску (војничку) Хрватску, Славонију, Сријем, готово цио Бачки комитат и дуж Дунава до Св. Андрије (изнад Будима) и један велики дио Баната. У овијем крајевима живи преко пет милиона Славена једне гране и једног језика, који се једино разликује по закону. Око три

[1]) У оригиналу *Балкана* (Hämus). — Превод.

милиона (и то један милион у данашњој Србији, један у Угарској и један у Босни, Херцеговини, Зети, Црној гори, Аустријској Арбанији и у Далмацији), Грчког су закона; од остала два милиона може се приближно узети да су двије трећине (у Босни и у Херцеговини) Мухамеданског а једна трећина (у Славонији, Хрватској, Далмацији и Дубровнику) Римског закона. Тако дакле између Срба који живе у Крагујевцу, пријестоници садашње Српске кнежевине и онијех из Дубровника нема друге разлике него н. пр. између Дрезданаца и Бечлија, и то само по закону, а по језику разлика је још мања. — Па и сами Морлаци у Далмацији, за које се у Grundriss-у der Erdbeschreibung für die erste Grammatikalclasse der k. k. österreichischen Gymnasien (Wien 1831) вели, да су пастирски народ *татарског* порекла, нијесу ништа друго до *Срби* исто као и становници Црне горе, Херцеговине и Србије. Провинцијални Хрвати око Загреба итд. говоре једнијем диалектом који је мјешавина Словеначког са Српскијем, али има више заједнице са Српскијем, и од њега се једва толико разликује као Саксонски диалекат од Аустријског. Бугари су са православним Србима једнога закона, и једног црквеног језика (који је у Руској цркви); али народни језик је особити Славенски диалекат, који се, особито у унутрашњости Бугарске, доста разликује од Српског као и од осталијех Славенскијех диалеката.

III. ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈЕ.

Прије него што почнем описивати садашње стање Црне горе, да прегледамо њену старију историју.

У вријеме Српскијех краљева Црна гора је била дио области Зете, којом су владали кнежеви зависни од Српског пријестола. Зна се из историје да је у другој половини 14. стољећа владао Зетом *Ђурађ Балша* (по мјесном говору и *Баоша*) он је био ожењен једном од кћери посљедњег независног Српског владаоца Лазара, који је пао у по Србију тако несрећном боју с Турцима на Косову 15 јунија 1389. године. С војском покупљеном у својој области

Балша је пошао у помоћ своме тасту, али га у путу срете глас о несрећном свршетку, и врати се натраг. Јуначки поступак другог зета Лазарева, *Милоша Обилића*, који је отишао у непријатељски логор и распорио султана Мурата, изазвао је битку, која је Србију стала њене независности, раније него што се мислило да се почне, и прије него што је Балша могао стићи. — Балша је имао једнога сина по имену *Страцимира*, који је по свом црнпурастом лицу добио надимак *Црноје*. О њему из историје мало знамо, а више о сину му *Стевану*, прозваном по оцу *Црнојевић*. Он је владао у првој половини 15 вијека, кад и славни Арбанашки јунак *Ђурађ Скендербег Кастриот*, коме је послао у помоћ против Турака храбру војску под заповједништвом свога брата *Божидара*[1]). Иза Стевана су остала три сина: *Иван, Божидар* и *Андрија*, прозван храбри Арванит (Арбанас), и најстарији послије очеве смрти прими владу. Кад Турци, пошто освојише Арбанију послије смрти Скендербегове, а за тијем и Херцеговину, нападоше и Црну гору, Иван се у својијем планинама храбро бранио противу Турске јаче силе. Али је брзо увидио да ће се његова снага на крају крајева морати исцрпсти против таког непријатеља, па се лично обрати за помоћ и потпору Млечићима. Али се Млечићи не одазваше, и он се без утјехе и помоћи мораде вратити у Црну гору. С тога пута донио је дома жалосно увјерење, да нема другог лијека против све чешћијех и са све већом снагом нападаја Турскијех, до да борбу издржи сам докле је год могуће уздајући се у Бога, у себе и у свој народ. Одлучивши се на то, напусти своју и својијех предака столицу *Жабљак*, који је близу Скадарског језера, да би јачи отпор могао дати већој сили у природнијем градовима, Црногорскијем планинама. На обали ријеке *Обода* (која се сад зове *Црнојевића ријека*) на

[1]) Да не буде нека пометња? *сина* мјесто *брата;* види више. — Преводилац.

једној каменитој узвишици сазида градић. Дубље у унутрашњости према западу на Цетињској равници подиже цркву и манастир за митрополију, коју пренесе из Жабљачког краја. Да би и народ одушевио и охрабрио утврди све кланце згодне за одбрану и племенитијем прегнућем и личнијем напорима припреми све за борбу. И народ обузе исто осјећање. С жаркијем одушевљењем заклињао му се човјек по човјек да ће бранити земљу до посљедње капи крви, и одмах једнодушно би утврђено, ко би одређено му мјесто без заповјести старјешине напустио и узмакао, да се обучен у женске хаљине и с вретеном и преслицом преда женама да га преслицама гоне из мјеста у мјесто. — Или што су били чули за ове припреме Црногораца, или што су били забављени на другој страни, тек Турци одгодише за неко вријеме своје нападе.

У једној од најдужијех и најљепшијех Српскијех народнијех пјесама о женидби сина Ивана Црнојевића, док је још у Жабљаку сједио, вели се, да му се држава простирала „од тог мора до зелена Лима". Не може се рећи да је ово претјерано, што од Куча, садашње границе Црногорске, до ријеке Лима нема више од дана хода, и што су ти крајеви на југоисточној и јужној страни могли бити од Турака тек доцније заузети. На западној страни остала је непрестано граница морем, јер и ако се Котор послије пропасти Српске царевине предао Млечићима остале су непосредно у његовој државии општине *Брајићи, Маине, Побори* и велика и плодна долина, коју Нијемци и Талијани називају *Жупа,* а Срби *Грбаљ,* гдје су била солила Црногорска. Веле, шта више, како има доказа да је тада била Црногорска и лијепа долина *Конавље,* с оне стране Новога, која сад спада у Дубровачку државу, и да ју је Иван заложио Дубровчанима за неколике хиљаде перпера (новац, некад византиски, и тада обичан и у Дубровнику). По овоме би се могло нагађати да је у Иваново вријеме припадало Црногорској Кнежевини све оно у приморју што доцније Млечићи

нијесу могли одржати, већ су морали уступити Турцима.

Као доказ великог уважења и угледа који је Иван још у Црној гори имао нека је овдје поменуто да се једна од двију кћери Арванитовијех, брата Иванова, за вријеме владања свога стрица удала за Влашког кнеза Радула (по свој прилици онога што је владао између 1472 и 1477 године). Друга, Анђелија, удала се за Српског кнеза Стевана Бранковића, сина познатог Српског деспота *Ђурђа* I. О удаји прве, пјева 35-та пјесма II-ге књиге Српскијех народнијех пјесама (Лајпциг 1824), за коју учени Бечки рецензенат вели да је једна од најљепшијех у цијелој збирци, само жали што се о овој невјести ништа ближе не зна, али на завршетку додаје да ће се може бити наћи доцније каква друга особито с пространијим почетком. Са задовољством можемо му сад казати да у Црној гори има сасвим пространијех народнијех пјесама о овоме догађају.[1])

Успомена на Ивана Црнојевића у Црној је гори још и сад тако свјежа, као да је јуче владао. Један извор на планини Ловћену зове се *Иванбегова Корита*. У близини се још налазе развалине његова љетњиковца. Добра, којима је обдарио свој манастир, зову се *Иванбеговина*.

О потомству Иванову горе поменута и по свему народу позната народна пјесма разликује се у нечему од предања које се приповиједа у Црној гори. По народној пјесми Иван је имао само једног сина, по имену *Максима*, за кога је просио кћер у дужда Млетачког. Кад је дужд пристао, од велике радости Иван на походу „иштети“, рекавши дужду да ће му доћи с најмање хиљаду сватова, и нека и он прикупи толико Латина, па међу свима неће бити љепшега од његова сина Максима. Дужду то буде мило, и обећа скупоцјене дарове зету, али

---

[1]) То је песма Женидба Влашића Радула, коју је Вук прештампао у Бечком издању (С. Н, П. II-у бр. 87. стр. 512) с напоменом да се у Црној гори „ова женидба и пјева и приповиједа много пространије“, и да му је врло жао што није могао добити читаве пјесме по реду. — Прев.

уједно озбиљно попријети, ако тако не буде. Кад Иван дође дома (у Жабљак), а то Максима изморile красте, и тако му нагрдиле лице да „грднијега у хиљади нема“. То му буде врло тешко, али се не даде одвратити од своје намјере, и послије дугог размишљања смисли да се лукавством извуче. Позове цијелу земљу у сватове, и мјесто свога сина потури као младожењу *Милоша Обренбеговића,* војводу Барског, да дјевојку преведе преко мора. Милош пристане, али дода:

„Што год буде дара зетовскога,
„Да ми дара нитко не дијели“.

Иван не само што то прихвати, већ му и са своје стране обећа многе дарове. И тако се крену. Милош у Млецима добије многе и скупоцјене дарове, и међу њима од матере невјестине златну кошуљу:

„Која није кроз прсте предена,
Ал' у ситно брдо увођена,
Ни на разбој она ударана,
Но кошуља на прсте предена,
У колијер уплетена гуја,
А под грлом изведена глава,
— — — — — — — — — — —
На глави јој алем камен драги
Каде иде момак са ђевојком
У ложницу, да не носи св'јеће“.

Кад је све свршено, и кад су при повратку били близу Жабљака, открије Иван дјевојци пријевару, и покаже јој правога младожењу. Зачуђена дјевојка устави одмах коња, прекори Ивана за пријевару, рече да ништа не мари што су Максима красте нагрдиле и одлучно изјави да се неће маћи с мјеста, док се дарови не одузму од Милоша и предаду Максиму. Милош се устеже, позивајући се на прву погодбу, али ипак пристане да врати један дио дарова, осим, између осталијех, златне кошуље. Дјевојци је међутим највише жао баш кошуље

„Којуно сам — вели — плела три године,
„А са моје до три другарице,
„Док су моје очи искапале“,

и викне Максиму:

„О Максиме, немала те мајка;
„Мајка нема до тебе једнога,
„А по данас ни тебе не било!
„Од копља ти градили носила!
„А од штита гробу поклопнице!
„Црн ти образ на Божем дивану!
„Како ти је данас на мегдану
„Са вашијем војводом Милошем
— — — — — — — — — — —
„Брже враћај са јабане благо“.

Овим ријечима раздражени Максим полети на Милоша и на мјесто га убије (једни пјевају, да га је изазвао на мегдан и убио). Тада настане међусобно клање међу рођацима једне и друге стране, у коме изгине највећи дио сватова (цвијет земље). Максим са седамнаест рана доведе саму дјевојку у Жабљак и читаву годину дана видали су му ране видари које му је таст послао. Међутијем Милошев брат Јован из освете оде Турскоме цару у Цариград да се жали и помоћи тражи. Максим се нађе у великој опасности, и видећи да је дошао крај његову господству и владању, врати дјевојку оцу „ни љубљену, ни омиловану“, па и он оде у Цариград да се одговара и брани. Султан им се врло обрадује и обојицу потурчи. Јован добије име *Мамут-бег Обренбеговић*, а Максим *Скендер-бег Иванбеговић*. Пошто су девет година вјерно послужили, цар им да у насљедство пашалуке, Јовану *Пећ*, а Максиму *Скадар*. По народној причи од Максима се води породица *Бушатлија*, која је до у наше дане насљедно владала Скадром, и чији је последњи поглавица. *Мустафа паша*, прије неколике године лишен (и он и породица му) тог насљедног права. Тако исто од Јована се води породица Пећкијех паша. — Тако вели народна пјесма!

Али по Црногорском предању Иван је имао два сина, *Ђурђа* и *Стевана* прозваног *Станиша*. Кад је Ђурађ, који је био ожењен Млечанком од породице Моченига, по смрти очевој примио владу, његов брат Станиша скупивши нешто Црногораца од-

с њима у Цариград да моли султана да му да Зету у државу, а он да му плаћа годишњи данак као кнежеви Молдавски и Влашки. Султан га лијепо прими, али га принуди да се потурчи заједно са цијелом пратњом, и добије име други *Скендер-бег*. Кад се послије неког времена заједно са својим потурченим пратиоцима врати у Црну гору стане га корити брат и рођаци, те се покрсти и повуче се у манастир, гдје као монах и умре. Остали пак Црногорци који су се с њим из Цариграда вратили остану као потурчењаци.

Држим да је вриједно поменути, да има једна Црногорска народна пјесма која ово прича сличније горе поменутој пјесми. По тој пјесми Станиша је, пошто се са својом пратњом потурчио и седам година (веле против Багдада) служио цара, добио од њега пашалук од Скадра до мора, и осим својијех пратилаца још и једну Турску војску, да завојшти на Црну гору. Његов брат сретне га код Љешкопоља, потуче му до ноге војску и зароби много потурченијех Црногораца, Станиша побјегне ка Скадру, али како га Скадрани не пустише унутра, оде у село Бушате, и по томе је, веле, његова породица добила познато презиме Бушатлије. Еле било овако или онако, тек остаје као поуздано да се један син Иванов потурчио, и да се неки број с њим потурченијех Црногораца вратио у домовину, а настанио се међу своје на старијем сједиштима и временом се намножио.

Жени Ђурђевој као да се нијесу свиђале сурове стијене Црногорске. Једно то, а друго и због све чешћијех нападаја Турскијех, одлучи се она да напусти Црну гору. Како су и она и Ђурађ већ били у годинама, а нијесу имали порода, стане га она наговарати да се преселе у Млетке и да у миру заједно проведу остатак свога живота. И то јој пође за руком. Ђурађ пренесе на тадашњег Цетињског митрополита и световну власт, препоручи га главарима народнијем као поглавицу мјесто себе, и испраћен од свију до Котора напусти наслијеђену државу.

Ово се, веле, догодило 1516 године или негдје у првој четвртини 16-ог стољећа. — У потврду свега овога и у већу славу овог посљедњег кнеза Црногорског Ђурђа Црнојевића нека је овдје поменуто и то, да су се у његово вријеме и под његовијем именом штампале црквене књиге, које се броје међу најстарије штампане списе ћирилскијем словима. На њима истина стоји, да су штампане по заповијести Зетског војводе Ђурђа Црнојевића године 1494-те, али се не каже гдје, већ се по предању у Црној гори зна да је то било у згради коју је за то подигао Иван на ријеци Ободу.

Тако је у ово доба постала у Црној гори духовничка управа (теократија), и њоме почиње ново доба у Црногорској историји.

Новоме духовном поглавару најпрече је било да народу препоручи да живи у слози и да се чува ако би га Турци напали, и у исто вријеме да се мирно влада и пази да им не би дао никаква изговора за непријатељства. Санџак-бег пак видећи да се потурчењаци све више намножаваjу и постају све важнији, и надајући се да ће се Црногорци, оставши одласком Ђурђа Црнојевића без поглавице, сами потчинити, обустави нападе, и само је с потурчењацима снјао интриге по народу. Тако прође неко вријеме без непријатељстава.

По старом обичају пређашње Зетске а сад Цетињске митрополите посвећивао је Пећки патријарх који је обично у седам година једном долазио ради канонске посјете у ову епархију. Кад Никодим, трећи митрополит послије Ђермана, напрасно умре на неколике године прије патријархове посјете, нико се не усуди ићи кроз Турке у Пећ, и тако остаде цијела земља без митрополита. Санџак-бег, видећи да се у својим надама преварио, употреби ову прилику да учини један озбиљни корак, и помоћу потурчењака заузе град *Обод.* Тијем потурчењаци добише још већег угледа и важности, а Црногорци изгубише један трг, који им је био врло потребан. Тако остаде до *Висариона,* по реду седмог митрополита,

кога Млетачка република наговори да прекине дотадање мирно држање, и он 1620 и 1623 године нападне на Турке. Сулејман, Скадарски паша, крене 1623 године с великом силом на Црну гору, и послије крваво савладаног очајног отпора продре до на Цетиње, и спали цркву, манастир и друге грађевине које је подигао Иван Црнојевић. Али како за Турке, који су вољели угодност и уживања, у овој сиромашној и дивљој каменитој земљи, коју је народ напустио, није било никаквијех вароши, и у опште никакве прилике, да би своје навике могли задовољити, то се врате натраг. Овијем упадом утврђена је у Црној гори превласт потурчењака, тако да су и Хришћани већ морали плаћати харач. Послије тога настало је неко вријеме примирје.

Крајем 17-ог стољећа, и како веле против његове воље, буде изабран за митрополита *Данило Петровић Његош* или *Његуш,* из племена *Његуша.* Њега је 1700. године посветио у Сечују, у Угарској Српски патријарх *Арсеније III*, који је тамо избјегао за вријеме Аустријског рата с Портом. За њега се прича да су га Зећани позвали да им освети нову цркву пошто су му за долазак израдили допуст у паше Скадарскога, и он ослањајући се на дату му вјеру, оде да изврши своју владичанску дужност. Али тек што је стигао, Турци га вјероломно ухвате, вежу и доведу у Подгорицу, и несумњиво би га набили на колац, да се није искупио за 3000 дуката (1000 су скупили Зећани, а 2000 Црногорци, што су добили од продаје скупоцјенијех црквенијех одежда). Једно због овога, а друго што је видио да мухамеданство све јачег корјена хвата у Црној гори, стане митрополит Данило наговарати своје земљаке да све потурчењаке, који се не хтједну покрстити, побију, или из земље истјерају, пријетећи им да ће их оставити, ако то не учине. Црногорци пристану, направе план, и једне ноћи, уочи Божића, и изврше. Сви, који се нијесу могли спасти бјегством, буду исјечени, сем малога броја онијех који се покрстише. Од овијех

има и данас у Црној гори Турскијех презимена као *Алић* (од Алија) *Хусејиновић* (од Хусејина) итд. итд.

Тако се Црна гора ослободи опасног зла које се у њеној средини ширило, и бар Катунска нахија поврати своју потпуну независност. Остале нахије, ближе Турцима, плаћале су истина овда онда Турцима неки мали данак, али су се у свему иначе држали са својом браћом.

Ово се могло догодити у првијех пет година 18-ог столећа, јер већ 1706. године нападну Турци из Херцеговине на Црну гору. Тиме се на овој страни отвори мали рат, који с краткијем прекидима траје до нашијех дана. Ми ћемо овдје изређати укратко главније нападе Турске и почињемо с овијем из Херцеговине.

Приповиједа се да су тада Турци сузбијени с великијем губицима, и да су Црногорци заробили много угледнијех бегова. Веле да су Црногорци заробљене бегове, да би им се наругали, измијењали за свиње; за свакога бега по један крмак. — Свакоме је Црногорцу сад јасно било да ништа не помаже држати се мирно, већ се мора бранити отаџбина, вјера и своје рођено огњиште. Разумљиво је да су се Црногорци поред тога освртали на све стране по осталој Европи не би ли међу непријатељима Турскијем нашли себи пријатеља и савезника, чији би интереси били с њиховијем заједнички, и себе помогли. Њихову особиту пажњу морали су привући тадашњи односи између Русије и Порте, који су довели до рата. На прве вијести о рату између Русије и Турске нападну и Црногорци на Турске границе. Они су већ били јако раздражили Турке против себе сјечом потурчењака, а нарочито покрштавањем њиховијех жена и дјеце (што је био највећи злочин за Турску вјеру), и може се замислити колико се ово раздражење сад попело због скорашњег претрпљеног пораза, а нарочито због овог неочекиваног напада. Зато предузму да им се сад љуто освете.

Како је мир с Русијом брзо закључен, крене се већ 1712. године сераскер Ахмет-паша с великом војском (Црногорци веле са 60000) на Црну гору. Али Црногорци су били потпуно спремни за борбу, и паша се послије више узалуднијех напада мораде повући с великијем губицима. Овијем Црна гора доби још већи значај у очима Порте, и она одмах скупи — како Црногорци веле — двапут већу војску, да је покори и казни. Године 1714 крене се Нуман[1])-паша Ћуприлић са 120000 војске на Црну гору. Али су Црногорци задали Турцима толики страх, да се Турски главни заповједник није надао лакој побједи и поред све своје велике силе, а знајући како је прошао његов претходник, прибјегне лукавству. Он понуди Црногорцима повољан мир, и ови то утолико прије прихвате, што су већ били чули с коликом силом на њих иде, и што су били оскудни у праху и олову. По његову тражењу пошљу му на вјеру 37 главара да преговарају. Али лукавом паши ни на ум није падало да се мири, већ да их лиши њиховијех главара и тако лакше покори. Чим су овијех 37 главара дошли у његов логор, он их похвата, и одмах наређи напад. Ова пријевара скупо је стала Црногорце. И ако су се храбро бранили, морадоше због нестанка џебане, подлећи. Турци продријеше до на Цетиње, спалише цркву и манастир, који је Данило обновио, опљачкаше и опустише села и читава племена. Један дио народа побјеже у горе да се с женама и дјецом бори на живот и смрт; други побјегоше у приморје, надајући се да код Млечића нађу заштите и склоништа. Али на жалост и ту их стигну Турци, исијеку на хиљаде заједно са женама и дјецом и око 2000 заробе. Црногорци мисле да су ова недјела Турци починили на Млетачком земљишту у споразуму с Млечанима, али прије ће бити да ови нијесу спријечили ову грубу повреду свога земљишта, што су били врло слаби и јако се бојали рата с Турцима. То се види и из даљег причања Црногораца да је

[1]) У оригиналу погрешно *Думан.* — Превод.

иста војска која је завојевала Црну гору продужила пут обалом према Мореи, која је била Млетачка. Пошто овако сву земљу унакрст опустоше, попале и опљачкају, напусте је, и Црногорци, који су остали у животу, сиђу с планина, подигну куће и стану живјети као и прије. Погранични су Турци истина продужили да сваком згодном приликом упадају у Црну гору, ако ништа а оно пљачке ради, али су се најчешће с крвавијем главама враћали.

Око 1767 године начини велику узбуну у овијем крајевима неки скитач, по имену *Стјепан Мали*. Једни веле да је био Аустријски војнички бјегунац, родом из Лике у Хрватској, а други, да је био Крањац. Испрва је ишао по Црној гори као тобожњи љекар, а послије се најми као слуга код једнога човјека у општини Маинској (у приморју код Будве), бавећи се и даље лијечењем. Одједном објави своме газди као највећу тајну „да је он Руски цар Петар III“.

Лаковјерни газда повјерује, и стане сваком приликом указивати особито поштовање своме слузи. Тако једном кад су били на једној свадби на Његушима у Црној гори, кад је слуга узео чашу да пије, газда устане на ноге и скине капу. Црногорци узму то у подсмијех, и стану збијати шалу и с једнијем и с другијем. Познавајући их добро обојицу један упита газду: „кад таку пошту одајеш слузи, што га нијеси љепше одјенуо? Ако немаш хаљина, што нијеси дошао к мени да ти позајмим?“ Други га подругљиво питаху: „Што га нијеси наоружао? Ако немаш мача, што му нијеси припасао једну качну дугу?“ итд. Међутим све се више ширио глас како по Млетачком приморју тако и по Црној гори, па и по пограничнијем Турскијем крајевима: „Ту је Руски цар“, и нашло се много свијета који је то вјеровао.

Стјепан се Мали сад сасвим пресели у Црну гору. — Да не би опет наступио случај да земља остане без поглавара, у Црној су гори уобичајили да се још за живота митрополитова посвети на-

сљедник му. У ово вријеме на челу земље био је митрополит Сава, а за наследника му био је посвећен Василије. Које због дубоке старости, које из жудње за миром, Сава је предао управу земље своме насљеднику Василију, и повукао се у манастир Стањевиће, гдје се занимао економијом. Василије пак био је тада на путу ван земље, и то обоје добро дошло је било овом скитачу.

Ништа није помагало што је Сава оглашавао Стјепана Малог за варалицу; он је налазио све више присталица, и признали су га чак и за поглавицу земаљског. Српски патријарх из Пећи пошље му на дар скупоцјеног коња, због чега је, кад су Турци за то дознали, и сам морао побјећи у Црну гору. Прича о цару у Црној гори узбунила је свијет и у приморју тако, да су се Млечани морали оружјем умијешати. У Рисну[1]) дође и до крвопролића. Један од најугледнијих Ришњана, неки Петар Џаја пошље такођер на дар Стјепану Малом оружје и одијело с једнијем писмом. Ово је било од толико већег значаја, што је Петар сам био раније у Русији, и зато Млетачке власти укоре Петра и још два Рисанска капетана (Ђеловића и Корду). Ове то толико наљути да дође до оштријих ријечи, и зато их позову у Котор на одговор. Кад ови на три позива не хтједоше доћи, пошљу једног мајора са 40 војника да их пошто пото доведу. Капетан је тајио ради чега је дошао, и кад га при повратку, ништа не слутећи, капетани испратише до лађе, намигну он

---

[1]) Ришњани су сви, као и Црногорци, Грчког закона. У цијелој вароши има само једна једина католичка кућа, па ипак је за то у православној цркви постављен један олтар, гдје католички свештеник из околине недјељом и празником служи мису. Овај у осталој Европи необични случај да под једнијем истијем кровом врше службу божију двије вјере, није био риједак под Млечанима у овијем крајевима. Н. пр. у Котору, гдје католика има мање него православнијех, ипак католици имају 10 цркава, а православни су имали само једну врло малу. Па и у тој малој цркви све до доласка Француза на једном олтару служили су католици. Французи су овај олтар уклонили, и уступили су православнима још једну цркву.

војницима да ову тројицу ухвате и убаце у лађу. Ови завичу за помоћ, и Ришњани, који и дан дањи живе под оружјем, дотрче, и стигну на вријеме те ослободе своје суграђане, а мајор побјегне с лађом праћен ватром из пушака. Ради тога Млетачка влада би принуђена да узме озбиљне мјере. Брзо дођоше Млетачке ратне лађе под Рисан, и избаце на суво неколике хиљаде људи, и кад неколико позива осташе безуспјешни, нападну варош. Али се Ришњани из кућа тако храбро брањаху, да се трупе морадоше повући изгубивши неколико стотина мртвијех (док су од Ришњана пали само један човјек и једна жена).

Тада позову на вјеру у Котор Корду, тадашњег општинског капетана. Кад су га запитали зашто је потукао Дуждеву војску, он одговори, да они нису били никакву Дуждеву војску, већ да је нека непознана војска дошла на варош да је покори, па су се дјеца с њима посвађала и тако даље. На тај се начин он одговори, и кад је на посљедње питање: да ли би се тако и за Дужда борили, одговорио, да би, буде све свима опроштено.

У ово вријеме пошље — како веле по наговору Млечана и Турака — Руски двор у Црну гору једног пуномоћника (у лицу неког кнеза *Долгоруког*), да народу каже, да је Стјепан Мали варалица. Кад овај дође, на митрополитов позив искупе се на Цетињу сви главари земаљски (осим онијех из Црмнице, гдје је у једном манастиру боравио Стјепан Мали, и тада ту се бавио), и ту на скупштини буде им објављено да је Петар III умро, и да је Стјепан Мали варалица Изгледало је као да је скупштина ово повјеровала, и обећаше једни другима да о Стјепану Малом као владаоцу неће више ништа да чују. Али кад сјутра дан пуцање из пушака са сусједног брда објави његов долазак, потрчаше му сви у сусрет, мећући пушке и вичући: „Благо нама данас и довијека! Ето нашег господара!“ — Дошавши на Цетиње затвори га Долгоруки и митрополит у једну ћелију на горњем поду. Стјепана то ништа

не збуни. Он стаде својим стражарима говорити: „Видите да ме и сам Долгоруки признаје за цара, јер ме иначе не би затворио изнад себе већ испод себе“, и друго којешта, чиме све више утврди у Црногораца заблуду да је он заиста Петар III. — Долгоруки видећи да их не може разувјерити, и да су му сви врло одани, напусти Црну гору не свршивши ништа.

Ови догађаји даду Турцима новога повода да варате с Црном гором. Слути се не без разлога да су Порту на то подболи Млечани, јер у исто вријеме и они истуре војску дуж цијеле Црногорске границе, да би — како се говорило — спријечили прелазак Црногораца на своје земљиште, ако би их Турци побиједили, и да тако са своје стране припомогну да их коначно истријебе. Многобројна Турска војска нападне Црну гору с три стране: са сјевера Босански паша (од Никшића), с истока Румелиски паша (од Подгорице), и с југа Скадарски паша (од Црмнице). Развише се крвави бојеви. Црногорци су се борили као лавови, јер је било бити или не бити; али је Турска сила била и сувише велика. Како се с Млетачке стране с удвојеном пажњом мотрило да се у Црно гору не унесе никакав ратни материјал, то се брзо показа осјетна оскудица у праху, и Црногорци су се морали борити с онијем што су од Турака отимали. Тако су се тукли два мјесеца. Турци опустошише и попљачкаше многа села по граници, и продријеше донекле и у унутрашњост, али до Цетиња не могоше допријети. Кад наступи јесен, многи се вратише. Црногорци кажу да им је у овом боју и сам Бог помагао, јер истога дана упали гром барутне магацине и у Турском логору на Црмници и у Млетачком код Будве.

О Стјепану Малом, због кога се и водио овај рат, мало се што приповиједа у овијем бојевима. Само се вели да је подигао према Херцеговини неколико шанчева, који до данашњег дана носе његово име. Свакојако није се показао онакав како се хвалисао.

Како су Турци тражили да им се Стјепан изда, а Црногорци нити су могли то учинити, нити онако

просто одбити, то реку да је у боју погинуо, и за већу тврђу пошљу им његова коња кога му је поклонио Српски патријарх, а њега самога сакрију.

Стјепан Мали владао је у Црној гори у свему око четири године, и Црногорци су га у свему и свачему слушали и покоравали му се. Приповиједају да је стријељао два човјека због крађе, па је метнуо на један камен крај пута из Црне Горе у Котор, којим је сваки дан пролазило много народа, 10 дуката и један сребрњак, и те су ствари мјесецима лежале на свом мјесту, и нико се није усудио да их се дотакне. Ипак је својијем држањем за вријеме рата с Турцима много изгубио од свог пређашњег угледа. Жалостан је његов свршетак. При паљењу неке мине рани се и изгуби очи. Док је тако слијеп живио у манастиру, Скадарски паша поткупи његова слугу, по рођењу Грка, који га је у болести служио и његовао, да га смакне.

Овај улучивши згодну прилику закоље Стјепана на спавању. Затвори собу и рече укућанима да не праве ларму, јер је господару метнуо нешто на очи, па треба у миру да лежи, и да не улазе у собу док се он не врати. Кад овај послије више сахати не дође, обију врата, и нађу Стјепана мртва у крви у кревету.

1785 године подигне се опет Махмуд-паша Скадарски с великом војском на Црну гору. Учинило му се да је згодна прилика, јер се поглавица земаљски, 1777 године у Карловцима у Сријему посвећени митрополит Петар Петровић Његош, тада бавио ван Црне горе. Ово је по Турке било заиста врло повољно, и паша с великом силом продре до на Цетиње, и спали и опљачка многа села. Али како се у овој и иначе сиромашној земљи војска није могла одржати, то је наскоро морао помишљати на повратак. Не усуђујући се да се врати истијем путем, упути се, као прије Ћуприлић, преко приморја. У Црној се гори опет поврати стари живот.

У вријеме посљедњег Руско-аустриског рата с Турском (1787—1791) Црногорци с Аустрискијем ма-

јором Вукасовићем нападну на Турке, и тако поново навуку на себе гњев Портин. Пошто је мир с Аустријом закључен, крене се 1796 године Махмуд-паша поново на Црну гору. Био је и други повод рату: што су пограничне нахије престале од овога рата да плаћају Турцима данак, који су дотле плаћали. Али Махмуд-паша нађе Црногорце не онако као прије 10 година. Међу њима је био митрополит Петар, који их је с крстом у једној и мачем у другој руци лично предводио. Тек што је паша ушао у планине, буде са свију страна нападнут, до ноге потучен, и једва се и сам рањен бјегством спасе. Охолог пашу, који је потукао султанову војску и о себи мислио да је непобједан, ово јако заболи. Жедан освете скупи на брзу руку двапут већу војску, и већ послије три мјесеца поново навали на Црну гору. Али с истом срећом. Не само што му војска буде потучена већ и он сам у боју погине. Његова глава заједно са сабљом и фишеклијама и данас се чува на Цетињу и показују као знак побједе.

Од овога времена почиње ново доба за Црну гору. Од тад почиње њена независност. Никакав данак нити је тражен нити даван, и погранични Турци већ се навикоше да на Црну гору гледају као на туђу државу. Како ова независност није призната никаквијем уговором о миру с Портом, већ је стварно сама од себе постала, то су Турци и даље полагали право на Црну гору. Џелалудин, паша Босански, који је грозном сјечом и вјешањем успоставио султанову власт у Босни, науми 1821 године да покори и Црну гору, и пошље једну војску на Морачу. Црногорци намамивши је у кланице онијех крајева, нападну је и одрже побједу. Познати велики везир Решид-паша, који је покорио Арбанију и Босну, предузме 1832 године да покори и Црну гору. Ове догађаје ћемо испричати по Ранкеу (в. његов Politische Zeitschrift 1834. 2. Bd. 2. Heft).

„Изгледи на успјех били су за Решида врло повољни. Стари владика, кога су у по некијем путописима описивали, чувен у цијелој Европи, био је умро 1830 године у дубокој старости. За насљедника

своје власти оставио је свога синовца, и било је сумњиво, да ли ће се овај умјети исто тако бранити, као што је стари умио.

„Чим је савладао Мустафу, Решид позове насљедника Петрова да се покори. Он је као обично и пријетио и обећавао. Захтијевао је да поглавар Црне горе изиђе пред великог везира, и он ће га с добријем препорукама послати у Цариград, гдје ће добити кнежевски берат, као што га је добио и поглавица Србије. Не хтједне ли то учинити, напашће га страшном војском и коначно уништити.

Али њега пријетње не уплашише, обећања му не поласкаше. Одавно има поглавица Црногорски већу независност него Српски кнез. Берат му не треба, док његов народ може бранити своју слободу; а кад то више не могне, неће му помоћи никакав берат. Он није држао ни да је потребно да озбиљно одговара. Црногорци пак зачуђени оваким тражењем, смијали су се. Турци сад нападну оружјем. По заповијести великог везира нови Скадарски паша Намик-Али пошље против Црногорскијех кланаца 7000 људи. Син пашин их је предводио.

„Црногорци су безбрижно чували овце у планинама, и нијесу се ни послије оне опомене ништа спремили. Турци навале изненада, и прво село на које су наишли — Мартиниће — нађу готово сасвијем напуштено.

„Само 24 човјека била су код куће. И ако их је тако мало било, они се одупријеше. Десет их изгину, а сви се остали ранише. Изгледало је да је бар ово село изгубљено, и већ неке куће бјеху у пламену и неколико људи без оружја похватано, кад стигоше остали људи с планина. С брда на брдо одјекну поклич за помоћ. Сусједне општине дотрчаше. Радован Пуљев, страшни главар овијех крајева, доведе сто људи од Брнице (Bernitza); готово толико исто дође од Лача (?Lacse) и од Брајовића. Све је то истина било мало, али ипак у онакијем брдима довољно да се отпочне крвава борба. Скадарски паша пропаде, јер га изневјерише не-

гови Арбанаси; Бошњаци бише побијеђени, јер се раздвојише. Црногорци, ма колико да су били мали бројем, нарочито у овијем селима, били су сви као један човјек. О издаји није било ни помена. И овај пут пошло им је за руком да отјерају Турке. Турци одведоше собом заробљенике, али Црногорци показаше 50 одсјеченијех глава. Али овом храбром народу није било доста што су се одбранили од непријатеља; они су хтјели и да се освете. Једно од племена — Кучи — нападе Турско село Тузе, и врати се тек пошто га је опљачкало и попалило.

„Али и Намик-паша није се тако брзо задовољио. Рат поче на цијелој граници. На по неко село нападали су Турци, али су увијек били одбијени.

„Можемо рачунати да се ови ратови бар од 1604 године тако понављају. Још тада је био један паша у Скадру, који, кад му је одбијен уобичајени дар, продре у Љешкопоље и опустоши неколико села. Како су му онда његовог ћају и нешто људи побили и срећно се одбранили, тако су стољећима често морали чинити! Колико ли су пута на својим шанчевима подизали олтаре, и кад је пред њима свештеник клечећи вршио службу божју, морао је носити опасан мач, да би могао скочити на одбрану, ако би био нападнут. Колико ли ће пута то и у будуће морати чинити.

„И тада би велики везир још један општи и силан напад против њих предузео, да није избис Мисирски рат. Султан се надао да ће му и Азију утврдити онај који му је Европу потчинио; он посла Решида и његову побједоносну војску против Ибрахима“.

У почетку овога стољећа добише Црногорци неочекивано новог непријатеља на западној страни — Французе. И поред свијех похвала, које Црногорци и данас одају Француској управи, и поред свијех обећања и пријетњи, они се с њима не могоше сложити. И ако су закључили праве уговоре о миру, Црногорци никако не могоше пристати да приме Француског конзула у своју земљу, већ шта више

помогоше Русе и Енглезе да их побиједе, и отјерају из њихова сусједства.

Завршујући овијем опис ратне историје Црногорске, сад да видимо какав им је

IV. НАЧИН ПРАВИТЕЉСТВА.

Цијени се да у Црној гори има на 100000 душа са 15000 пушака.

У Црној гори има трагова свијех облика управе, па и опет је ово у Европи можда једино друштво људи, које нема никаква правитељства у правом смислу те ријечи. Ја ћу то покушати да пространије изложим, па нека читатељи пресуде, да ли је тако.

Највећа је личност међу Црногорцима митрополит или владика. Њему се обраћа ријечима: „*Свети владико*", а иначе у међусобном говору зову га и *господар*. Његова је обична титула: владика Црногорски и Брдски; често се уз ријеч владика додаје: и *управитељ*. У јавним пак духовним актима поред ове има титула: *митрополит Скендериски* (Скадарски пашалук) и *приморски*. Вијала у горе поменутом опису путовања по Црној гори неправо каже, „да је ова титула самовласно узета". Она је историска, јер се повлачи још из оног доба када су претходници Црногорскијех владика заиста били духовни пастири тијех крајева. Познато је да има више такијех случајева. Особито Римске владике често носе титуле такијех крајева, гдје се данас о њима ништа не зна. Није тако с Црногорскијем владикама. Они су до нашијех дана управљали духовнијем пословима у приморју од Дубровачке области до турске границе. Скоро све данас живе тамошње попове рукоположио је, прије пет година умрли, владика Црногорски Петар, и до 1808 године он је рукополагао попове и за Далмацију, као што је то речено у Wiener Jahrbücher (г. 1826). — Изгледа да су Млечани промијенили доцније своју политику према Црној гори, јер су увиђели

(као и друге с Турском граничне државе) корист за себе од једног таког народа, и радо су остављали Црногорском владаци вршење духовне власти, што су много држали до тога, што су Црногорци с приморцима били сродни вјером, језиком итд. Откако су Французи заузели ове крајеве, Црногорски је владика изгубио то право, јер се, као што је речено, није могао с њима сложити у политици, и они му забране да врши дотадашњу духовну власт у тијем крајевима. (Доцније су Французи наименовали нарочитога владику за Далмацију и Боку).

Као што смо видјели почетком 16 стољећа уведена је с митрополитом Ђерманом духовна управа (теократија) у Црној гори, а од митрополита Данила прешло је ово достојанство у насљеђе на породицу *Петровића* из племена *Његуша* у Катунској нахији. Од овога времена владика је имао права да из своје породице изабере себи насљедника. Садашњи Црногорски владика сједи на Цетињу, као и његов претходник, оснивач духовне управе. Откако су Турци 1623 године спалили манастир који је подигао Иван Црнојевић, сједили су митрополити понајвише на планини Ловћену или на његовој источној страни у љетњиковцу Иванову, или на југозападној страни у манастиру на Стањевићима, и по другијем мјестима с ове стране. Народне скупштине с митрополитом окупљале су се увијек на Цетињу.

Посљедњи владика Петар (умро 18 октобра 1830 г.) живио је у Стањевићима док се нијесу појавили Французи у Котору и Будви. Како он, као што је речено, није био добро с Французима, а тај манастир је био удаљен од Будве само неколико сахати, то се он, бојећи се да га Французи као папу не ухвате и одведу у Француску, пресели на Цетиње. На Стањевићима остане само толико људи, колико је било потребно да обрађују поља и воде економију, У најновије вријеме, а особито од смрти владичине, Аустријска влада полаже право на Стањевиће, али Црногорци протестују против тога. —

Оба манастира о којима је ријеч, далеко изостају иза обичнијех манастира у Србији и у Сријему; и сам владика живи врло просто, да не речем сиротињски. Његови главни и готово једини дохоци су од земље коју је завјештао Иван, од манастира Стањевића и неколико другијех у околини Будве, и од удјела у добити од риболова на Скадарском језеру.

Осим владике свака нахија има једног сердара, а свако племе једног војводу, кнеза и барјактара, и сва ова звања су насљедна у некијем породицама. Осим овијех има у сваком племену знатнијих људи који уживају неки углед и зову се главарима.

Поред владике био је до 1832 године и свјетовни поглавар, који се звао *гувернадур*. И ово звање било је насљедно у породици *Радоњића* из племена Његуша. По свој прилици ово је звање у Црној гори од скора, али кад је и како је постало, не зна се.[1])

Посљедњи гувернадур протјеран је заједно са породицом поменуте године (1832) из земље, јер је оптужен да је покушао послије смрти владике Петра да себи присвоји и духовну и свјетовну власт.

Али сва ова звања, која лијепо звуче, у Црној су гори просте титуле и ништа више. Ни једно није скопчано с каквијем дохотком, нити даје икаква права над другијем Црногорцима. Овдје влада највећа једнакост којој равне можда нема у цијелом свијету. И најсиромашнији може свакоме одговорити: „Ја нијесам ни мањи од тебе ни од горега рода“.

Ако Црногорац за дан убије десет људи, нико нема права да га за то ухвати и затвори. Ни владика то не може никоме наредити; он може само ово или оно савјетовати на основу вјере, и пријетити вјерским казнама. Није ријетак случај да даровима мора придобијати за своје мишљење људе од већег утицаја.

---

[1]) Приповиједају да је ово звање било прије насљедно у породици Вукотића из Кчева, и да га је један гувернадур продао или по уговору уступио породици Радоњића за неку маленкост.

Ради договора о јавнијем пословима скупљале су се скупштине како у поједининијем племенима и нахијама, тако и из цијеле земље на Цетињу. Али и ту је сваки, нарочито ако је био из јаке породице, против стотину гласова могао рећи: „ово или оно ја нећу", из простог разлога, што му се то није свиђало; или могао је и обећати, а послије не водити рачуна да ријеч одржи.

Ништа није лакше него Црногорце наговорити на рат — једно с тога што су с оружјем одрасли, и што им је рат пријатно занимање као и друго; и друго због пљачке. Они су за њом тако пожудни да и имућан човјек, само да би какву ситницу упљачкао, излаже свој живот очигледној опасности. Како је међу њима немогуће завести строгу послушност ни у рату, то се не може очекивати од Црногораца таквијех успјеха у нападу, као што су у одбрани толико пута показали велику храброст, неустрашивост и потцјењивање живота.

Међусобне свађе обично расправљају судом, који завађене стране по свом нахођењу бирају. При избору судија гледа се само на личност, на његову рјечитост и памет, а да ли ће он бити н. пр. из племена онога с којим је у свађи, на то се ништа не гледа; Црногорац се не боји, да ће му криво пресудити. У осамнаестој Српској народној пјесми у 3-ћој књизи пјева се о расприи због диобе насљедства међу потурчењацима на Ободу, и како су позвали за судије да им пресуде хришћане из Црне горе и приморја. Иако је то поетски опис, узет је вјерно и истинито из живота народног.[1])

Ни одијелом ни начином живота не разликују се главари од осталијех Црногораца. Ни сам отац и браћа владичина не одликују се ношњом од другијех. Једина права главара била су да сједе у челу софре и први да пију; да се узимају за судије при расправама, зашто су им завађене странке плаћале на-

[1]) То је пјесма Диоба Селимовића, у IV. књ. београдског издања на стр. 459. — Преводилац.

граду; да руководе вијећањима на скупштинама, али и у рату да су на челу војске и примјером и рјечитошћу да је на борбу подстичу. — У Црној гори рјечитост има врло велики значај. Један главар без ње није ништа. И најсиромашнији и најнезнатнији може се помоћу рјечитости умијешати међу главаре, и цијела ће га нахија слушати.

Као год што Црногорци не трпе никога да им заповиједа и држи их у стези, исто тако неће да плаћају никакав данак. Садашњи владика покушао је да уведе да свака кућа плаћа 2 фор. ср. ради покрића најпотребнијих јавнијех издатака, и да о томе данку сам народ води рачун, али није могао. „Ако ћемо плаћати данак — говорили су људи — дајимо га Турцима, па се не морамо с њима бити.“ Два су узрока што су Црногорци добили овако чудно појимање о данку. Прво што је раније у Турској само раја плаћала данак, а не и Турци, па су Хришћани мислили да и они не би плаћали да имају своје царство и управу; и друго, док су раније плаћали Турцима данак, владике и други главари да би их подстакли на ослобођење говорили су им да је плаћање данка једна срамота.

Кад овако, као што смо показали, у Црној гори нема никакве власти, која би заштићавала од насиља и неправди, то је сваки остављен самом себи, и зато је овдје *крвна освета* постала света дужност. Не само најближи сродници већ читава села, племена и нахије осјећају дужност које се не могу одрећи, да освете убиство или увреду свога човјека. Ако неко из једне нахије убије кога из друге, нахија убијеног каже: „та нам је нахија дужна једну главу, и тај ће дуг несумњиво платити“. Исто је то ако се у једној нахији деси убиство између два племена, и исто тако између два села истог племена, и између породице истог села све до најближијех крвнијех рођака. Тако н. пр. ако би од два брата један убио свога оца, то би други био дужан да смрт свога оца освети на свом рођеном брату. Такав дуг мора се платити (главом или новцем)

макар послије сто година. Рођаци имају обичај да крваве хаљине убијенога чувају, и износе их пред своје да би их подстицали на освету. Ово нарочито чине матере малољетне дјеце, да им их, кад одрасту, покажу. Приповиједају многе случајеве да старјешина породице и на смртној постељи оставља као аманет извршење освете. Ако неко из једне општине убије неког из друге у некој трећој општини, то општина убијенога ступа у крв не само са другом него и с овом трећом општином што је допустила да се убиство изврши. При освети кривац се много не тражи, већ први који падне шака из те нахије, племена, села или породице мора то платити. Само освета не смије бити мања од увреде, шта више, у колико је ова већа, у толико је већа част за осветника. Ако је кривац какав незнатан човјек, то се на њему освета нарочито не врши; већ се за то бира каква угледнија личност. Има истина стари закон да се освета не врши, ако се неко ухвати у крађи и буде убијен; али се то не држи, већ се обично свети и највећи зликовац, и најнезнатнија личност исто као какав сердар или најчеститији поп. Често се на жалост дешава да кад један човјек овако падне као жртва освете, његови теже да га опет освете, и тако даље. Зато су неке нахије, племена, села и породице годинама у завади. Некад се та завада састоји у томе што се чувају од свога противника; а некада се изводи прави грађански рат, тако да се на стотине људи данима између себе бију, једни другима пале и руше куће и друге зграде, отимају стоку, сијеку воћке, уништавају плодове, усјеве, изворе и бунаре; само се штеде цркве. Тако једно убиство често повуче за собом педесет до сто другијех. — Ако се види да је једно јаче племе надвладало слабије и хоће да га уништи, тада се умијешају друга племена да заштите слабије. У осталом због тога се још одавно мања племена и села међу собом удружују, да би се у даном случају изједначили с већима. Ако се деси да неко из мање породице убије неког из велике, то се некад догађа да се рођаци из страха одреку убице, и да би били

на миру морају при том нешто платити. Тада је само убица изложен освети и принуђен је да бјежи. Он обично оде у другу општину. Дешава се некад и то да онај који има право и дужност да се освети, ако је из слабе породице, а кривац из јаке и у сусједству, побјегне у другу општину и отуда гледа да се освети. — Често се за неки одређени рок утврди мир, нарочито ако н. пр. завађене општине имају заједничке њиве, или у сусједству, да би их могле обрадити. Ако је једној страни више стало до мира него другој, то та страна мора другој нешто за то платити. Кад нападне спољни непријатељ, мир сам по себи настаје за све унутрашње заваде. У свима овијем крвавијем завадама жене не узимају никаква учешћа; оне могу без икакве опасности и у свима приликама ићи куд год хоће.

Ако се непријатељске општине или породице уморе да живе у свађи, или ако се по тражењу једне или друге стране умијеша неко трећи (а на првом мјесту владика држи да му је то дужност), онда се приступа мирењу. Обје стране изаберу судије, који пажљиво изброје мртве и рањене, као и другу почињену штету, упореде све и оној страни, која је горе прошла, друга страна мора дати новчану накнаду. Глава се обично цијени 132 дуката, 4 цванцика и 1 пару, која се располови и једна половина привеже на уговор о миру. Одсјечена рука или нога и друга рана од које се остаје немоћан за тежи рад, цијени се половину главе, друге ране су сразмерно јефтиније. Необична је хладнокрвност којом говоре парничне стране заступајући своју ствар. Може ту бити на стотину људи, никад говорника не прекидају; не прекидају га ни онда кад он, као што се често дешава, то прекидање изазива питајући: Зар није тако, браћо? или: Зар није овако било? Тек кад сврши свој говор, и пошто на изрично питање противне стране изјави да је све казао, почне један од друге стране да говори. При оваком мирењу износе се често ствари од прије сто година, и које се само по предању знају. Ви не

може им се тачно одредити вријеме кад су учињене Ја ћу овде споменути примјера ради само један случај.

Приповиједају да је недавно у приморју (код Котора) у оваком случају једна општина тражила од друге 50 дуката, што је једна њихова дјевојка, која је ишла кроз њихово село, била псована од Млетачкијех војника, а они се нијесу за њу заступили. Да би дознали кад се то догодило, запитају најстаријег човјека у селу, старца од близу 70 година, шта он о томе зна. Он им одговори да се опомиње како је у раној младости слушао да се о томе говори.

Оно што се не може доказати мора се утврдити заклетвом. Особитијем начином врши се ово заклињање. Сви који треба да се закуну, сједну по реду у цркви, а противна страна остане стојећи. Један од њих који је добар говорник ступи с крстом у руци и пољубивши га пружи га према онима што сједе, и стане их овако проклињати, ако су криво говорили, н. пр. да Бог да вашу дјецу не подигли; да Бог да вам се скаменило сјеме у њиви, плод у стоци, дјеца у женама; да Бог да вас губа разгубала, а сваки човјек бјежао од вас; да Бог да никаке среће не имали, и т. д. а они што сједе непрестано вичу „амин". Противна страна има право тражити не само колико се људи мора заклети него и који то треба да буду. Често се одређује и колико дјеце родитељи треба да доведу и поред себе метну. Да би читатељи добили јасну слику овога колико особитог толико и занимљивог обичаја заклињања, нека ми допусте да прикажем неке случајеве које сам са̑м својим очима гледао и ушима слушао. Од прилике прије три године служило је једно момче из племена Грађана (у Ријечкој нахији) у једнога сељака у Паштровићима у приморју. Кад је једне ноћи спавао с оба газдина сина у некој згради у пољу, појави се ватра и он погине, а оба сина газдина се спасу. Аустријске власти из Будве прегледају мртваца и не нашавши никаква узрока да посумњају друго што, него да је случајно у пламену

погинуо, одмах га сахране. Пошто је сахрањен, дођу његови саплеменици, откопају га, узму му главу и однесу са собом у Црну гору, и објаве да је намјерно лишен живота, и да су им Паштровићи дужни једну главу. Паштровићи нијесу могли мирно обрађивати своја поља, јер је сваки био у опасности да изгуби главу. Кад им се досади тако у страху живјети, затраже да се мире. Изасланици оба племена састану се на Цетињу и послије обостраног испитивања и разгледања полуспаљене лобање, која је била разбијена по свој прилици од камена којим је зграда била покривена, буде одлучено, да одређеног дана дођу на Цетиње 24 Паштровића са дванаесторо дјеце, да се куну, да је човјек изгубио живот без њихове кривице. У случају да на то не пристану, дужни су за убиство платити једну главу, и још половину више, што су га тако спалили. Паштровићи се закуну, и свађа престане. — Други случај десио се у исто доба. Један човјек из једног племена нађен је мртав близу једне куће другог племена. Његови саплеменици одмах објаве да је убијен, у толико прије, што су, веле, на лешу нашли и друге знаке повреде. Али људи из ове куће и њихови саплеменици кажу, да је он хтио да убије псето, и случајно себе погодио. Племе убијенога с овијем се не задовољи. Оно је још раније било дужно једну главу другом племену, и хтјело је новијем тражењем да одужи стари дуг. Да би се утврдило која је страна у праву, морало се по тражењу противне стране племе убијенога клети да је њихов човјек заиста убијен од другог племена. — Из овога се примјера види да се људи некад куну и ако нијесу сигурни (што је често и немогуће) да су у праву, већ просто то чине на вјеру и повјерење другијех људи. Због тога главари, а особито попови прво позову у цркву оне људе по чијим се исказима заклетва полаже, и објасне им важност заклетве и опомену их да лажју не губе спас душе и кажу праву истину. Тек послије тога приступа се заклетви. — Ти су људи у првом случају били газда са синовима, а у другом они који су погинулог гола виђели и разгледали.

Може овај начин заклетве и доказивања кривице или невиности и изгледати необичан, али се не може порећи да је овај обичај и потребан и користан због особитијех прилика у Црној гори, јер су њиме многа зла прекраћена.

На свршетку измирења стану обје стране једна према другој, и један судија, који није у ствар умијешан, приводи једног по једног с једне стране к једном по једном с друге стране да се пољубе. При томе се нарочито пази да се пољубе једнак с једнакијем, т. ј. најбујнији с најбујнијим, мирнији с мирнијим. Вршећи то он извади сваком иза појаса пушку или велики нож, метне све оружје на гомилу, и врати сваком своје кад обје стране исплате судијама награду, која се обично с главном ствари утврди и објави. Послије тога добију стране писану пресуду (акт измирења) на коју се, као што је речено, о конац обједи пола паре, и коју обично владика потврди.

Теже је и с много је више формалности скопчано мирење породица и појединијех људи. При мирењу читавијех општина не гледа се много ни на убицу ни на осветника; општа ствар потискује личну. Страсти које при мирењу људи ствар отежавају, не узимају се у обзир при мирењу општина. Цијена је глави истина утврђена и позната, али због частољубља није увијек лако увријеђену страну приводљети да се примањем новца измири за изгубљену главу. Шта више често се дешава да положени новац годинама лежи код какавог посредника, и сваки пут, кад се увријеђеном понуди, он одговара да за новац не продаје главу свога брата, сина итд. Понекад увријеђени траже преко тога као погодбу за измирење и даре, које знају да им противна страна и поред најбоље воље не може дати, н. пр. какву хаљину од овога, или комад оружја од онога (као што је у 23 и 24 народној пјесми 4-те књиге Бан Задранин тражио је од Вука Анђелића између осталога три коња Турскијех јунака[1]).

[1]) У III књизи београдског издања стр. 390 и 395. — Преводилац.

Значајан је обичај да убилац уз измирење моли противника да му буде крштени кум. То је свакојако једно због тога да би га лакше на мирење приволио, а друго да би од дотадашњег непријатеља начинио искреног пријатеља. Понекад по више дана узастопце иду жене, дванаест на броју, с малом дјецом у колијевкама, и куме га Богом и светијем Јованом да се измири. На завршетку кад се измирење сврши обично мора убилац појавити се на кољенима пред увријеђеним, с убилачкијем оружјем о врату и закумити га Богом и светијем Јованом да му опрости. Увријеђени га подигне, скине му с врата оружје (које остави на страну, и послије обично задржи себи), пољуби га и каже да му прашта. Од тога тренука престаје свако непријатељство, и дотадашњи противници често постану таки пријатељи какви можда никад не би били да није било међу њима овог непријатељства.

Свако овако измирење завршава се заједничком гозбом о трошку убилчеву заједно с посредницима обију страна. Често се дешава да они који су прије с крајњим упорством противили се измирењу, и сваки приједлог охоло одбијали, или немогуће услове постављали, кад су на измирење пристали, одмах послије тога све су куму поклоњали. У осталом при овакијем случајевима није се плаћање увијек у готовом новцу чинило, већ су примали и друге ствари, а нарочито оружје, које су прилагали и пријатељи и рођаци кривчеви, а противна страна примала је често у двоструку и троструку вриједност.

И ако из другијех обзира, али у Црној се гори исто тако чувају да не изврше убиство, као и у осталој просвијећеној Европи. А то је зато што се крвна освета врло строго примјењује, па не само што је убичев живот у сталној опасности, него је он и јако стијешњен у раду и кретању, и ако му пође за руком да се тога ослободи, мора у сваком случају добро платити. Зато кад се у друштву посвађају, и кад се у свађи прихвате оружја, сви, особито старији и паметнији, повичу: „Не у крв. Бог ти и свети Јован!“

Без сумње и ради крвне освете Црногорци много држе (више него Срби у Србији) до тога да се зову по имену породице. Они се зову не само по очеву имену и по имену породице, већ и по имену племена. Н. пр. *Саво Марков Петровић Његуш.* Ако би сад неко овога убио, убилац би био дужан крв не само рођацима сина Сава и његова оца Марка, већ и цијелој породици Петровића и племену Његуша. Ако племе има гране са нарочитијем именима, као н. пр. што се Цетиње дијели на Бајице и Доњи Крај, то се и оно додаје; н. пр. *Ђико Милов Мартиновић Бајица Цетињанин.*

Није никако чудо што у оваком безвлашћу које влада у Црној гори нико неће ни корака учинити без оружја. И све домаће послове (као ношење воде и дрва) Црногорац врши с пушком и ножем за појасом и никад без дуге пушке о рамену. Дјеца од десете године почињу носити оружје, и пушка је увијек пуна са зрном (друкчије се у Црној гори и у Турској и не носи). Становништво се једне општине само броји бројем пушака (људи који могу носити оружје). Женске оружја не носе, али ипак су ми причали да је једна дјевојка у Пиперима осветила свога брата, и од тада није оставила оружја.

Свако ће без даљег разлагања признати да овако стање никако није угодно, нити му се може завидјети, већ шта више да је врло жалосно. То су увидјеле и црногорске владике, нарочито они из новијега времена, и жељели су да то стање поправе. Од свију највише је на томе радио скоро преминули владика Петар. Одмах послије побједе над Махмуд-пашом, кад је тиме обезбијеђена Црногорска независност, мислио је он на уређење најпотребнијих основа за грађански поредак у земљи. Он је сам саставио нешто закона, трудећи се да га што је могуће више доведе у склад с навикама Црногораца. Он се трудио да у свакој нахији уведе неку врсту жандармерије под Турским називом *кулук,* и од најугледнијих главара да састави врховни суд земаљски.

Али као што су од вајкада и свуда сви покушаји преображаја наилазили на тешкоће, тако је и овај човјекољубиви и патриотички владика наишао на највеће препреке, и ништа није могао учинити. Али и сами покушаји ријетко су кад без икакве користи, а владика није био човјек кога су тешкоће могле брзо одвратити од његовијех намјера. Он је непрестано чинио све нове покушаје да оствари своје просвјетитељске планове, и врло је могуће да би на посљетку и успио, да Бог није друкчије одредио. Дође смрт и учини крај овом неуморном владичину раду, који би за Црну гору био од неоцијењене користи. Заиста је вриједно коју више рећи о посљедњим данима овог знаменитог човјека.

У октобру 1830. године он је осјетио да јако слаби, и позове угледније земаљске главаре к себи на Цетиње. Он им објави да је његов посљедњи час дошао, и препоручи им слогу и добру вољу за увођење законског поретка. За тијем им препоручи свога насљедника. сина једнога од своје браће, коме је тада било једва 18 година, и који је још носио свјетовне хаљине. Закле све Црногорце како усмено тако и писмено у своме тестаменту да на његову ковчегу ухвате вјеру да ће држати мир међу нахијама, племенима, селима, породицама и између појединијех људи за шест мјесеци, да би за то вријеме могли провести унутрашње уређење, и навикли се на промјену управитеља. Пошто је све уредио и по закону се припремио за смрт, 18-ог октобра послије подне огрије се у кујни (јер на другом мјесту у кући није било ватре), и уђе с главарима у своју ћелију, гдје је као прави пустињак живио, легне на постељу и разговарајући се издахне мирно, без болова и боловања. Било му је преко 80 година.

Одмах сјутра дан главари обуку његова насљедника у свештеничко одијело и са покојниковим штапом у руци прикажу га народу као новог управитеља на гувну Ивана Црнојевића.

Тек што се вијест о самрти владичиној разнијела, навале на Цетиње Црногорци са свију страна да се

исплачу и искукају на ковчегу владичину, кога су као свеца[1]) поштовали, и који је њима пола стољећа тако мудро и тако сретно управљао. По завјету владичину остављеном у тестаменту утврде мир у цијелој земљи и за већу тврђу братски се изљубе у цркви на ковчегу његову представници нахија, племена, села, породица као и појединн људи.

По допуштењу Мустафа-паше Скадарског дође владика Призренски на Црногорску границу и рукоположи младог насљедника у чин јерођакона, јеромонаха и произведе га за архимандрита. Свјетовно име било му је *Радоје,* а у калуђерству доби име свога претходника — *Петар.* Тек 1833 године посвећен је за владику у Петрограду (6. августа). То је човјек талентиран, велики патриота и врло образован; свакојако то је најученији владика кога су Црногорци икад имали. Он је већ дао неколико пјесама које ни у чему не уступају другима што их има у новијој Српској поезији. По спољашњости то је можда највиши и најљепши човјек у Црној гори, а Црногорци висином раста не уступају можда ниједном народу у Европи.

С чврстом вољом прихвати нови управитељ цивилизаторске планове свога претходника, и у прољеће 1831 године коракнуло се знатно напријед. По наређењу умрлог владике мјесто пређашњег врховног суда састављен је *сенат* од најугледнијих главара, а мјесто кулука — *гвардија* од 135 људи. Још се прикупљало 15 *перјаника* из разнијех нахија на службу владици и сенату. Сенат је имао да врши

[1]) Он је сахрањен у манастирској цркви, и како је његов гроб у и онако тијесној цркви заузимао много мјеста, то га приликом оправке цркве отворе 18. октобра 1834. године у намјери да кости владичине пренесу на друго мјесто. Али мјесто костију нађу га цјелокупна и народ га прогласи за свеца. Њега је народ као свеца још за живота поштовао због његова чиста и беспријекорна живота који је проводио строго по манастирском правилу. Од тада његово тијело лежи у отвореном ковчегу пред олтаром у цркви, и долазе му на поклоњење не само Црногорци већ и приморци и људи из Турскијех области.

највећу власт у земљи, гвардија да расправља ситније спорове (о већима да извјештава сенат) и да води бригу о извршењу сенатскијех заповијести и одлука. Сенаторима је одређено 80 фор. ср. годишње плате, и брашна за хљеб; члановима гвардије само по 60 фор. ср. а перјаницама нешто више, јер су службом одвојени од својијех кућа. Али је сад хтио сваки да добије по једно тако мјесто, а зато је одлучено, да се сва ова мјеста сваке године замјењују новијем људма.

Тако је бар нека врста владе основана, и њен је први посао био да измири дотадашње заваде, а будуће кривце сенат да кажњава. И заиста један је лопов објешен, а један убилац стријељан. И ако су се послије овога убиства и други злочини умањили, ипак се појаве нове тешкоће за право вршење власти. Прво зато што су се општине противиле да своје кривце издају. Њима се шта више чинило срамота да туђијем људима допусте да кривце међу њима траже и силом хватају. Они су више били склони да га штите, него да га издају. И друго, није било могуће све старе заваде измирити. Ово је било у толико теже што се од увријеђеног тражило да се одрече крвне освете без дотадашњег начина мирења новцем итд. Против овога су се нарочито бунили Црмничани. Они мало по мало одбаце све нове уредбе и сасвијем се врате пређашњем начину живота, што толико наљути владику да силом своје духовне власти одлучи неколико племена од цркве. Ја сам о овоме прошлога љета разговарао с неколико најугледнијих главара ове нахије, и готово једногласно су ми рекли: „Кад би владика к њима лично дошао, они као поуздано држе да би тиме све заваде, осим можда двије, три породице, биле умирене, и да би се и код њих као и по осталој Црној гори могле увести поправке. Онај мали број породица које се још устежу да приме измирење које се од њих тражи, нека слободно одмах одлучи од цркве, па ће они онда несумњиво сами одмах тражити измирење“. Према оваком

расположењу вјероватно је да ово упорно одупирање неће дуже времена трајати, и можда је већ за ово годину дана и Црмница приступила новом поретку.

С убицом се овако поступа. Како општина неће да га ухвати и преда, још мање допушта да га сенат тражи и хвата, то га је немогуће добити у руке. Напосљетку се толико успјело да општина допусти, да се његова кућа може разорити и спалити, а стока (у понајвише случајева једино имање Црногорчево) узети у глобу. Тиме се његови рођаци ослобођавају од крвне освете противне стране; сам пак кривац искључује се из друштва, и свак га може без одговорности убити. Његову стоку дијеле међу собом извршиоци сенатске одлуке. На Цетињу то врше сами сенатори са својијем перјаницама, а у удаљенијим племенима гвардија. И ако се за извршење пресуде многи намећу, и главари као и остали, ипак подуже траје док се први корак учини, и кућа заиста почне рушити. Сваки се боји да он буде први. На Цетињу се десио случај да је извршење једне таке пресуде одгађано од дана до дана читаву недјељу, што нико није хтио почети без владике и његова личног позива.

Кад се убица овако лиши куће и имања, он само с оружјем, као какав разбојник, тражи какво склониште, гдје мисли да ће бити безбиједан. Понеки побјегне у Турску, а за њим каткад оде и породица му. Иначе жена и дјеца, ако их по несрећи има, мора тражити склоништа код најближих рођака.

Лишити овако невину жену и дјецу крова, имања и свачега најпотребнијег за живота свакојако мора изгледати као највеће варварство. Али кад се узме на ум да се само на овај начин може спријечити много највећијех зала у будућности, и да се само овако могу поставити основи културног поретка потребног за свако друштво према садашњем времену, то се мора зажмурити и преко срца одобрити и оваке мјере. Кад би било могуће добити у руке кривца, то би он својом главом платио учињено

убиство, његова би породица остала мирна у кући и на свом имању. — На Цетињу су прошле године погубили два кривца, али начин на који је то извршено, прави је Црногорски. Ради тога се искупило више стотина људи из разнијех нахија и племена. и сви су одједанпут опалили из пушака на кривце, и то само због тога, да не би рођаци и саплеменици могли доцније казати овој је или онај је нашега Н. убио. Вриједно је рећи и како је испало ово стријељање. И ако је оваком велики број људи пуцао, и ако је било кратко растојање, гдје тако вјешти стријелци никад не би промашили, само је један пао мртав, а други је само рањен. Како се сматрало да је пресуда извршена, он се извидао и остао у животу. Како у оваком заједничком извршивању пресуде нема никакве опасности од крвне освете, то овај случај може послужити као доказ, да Црногорац, и ако је тако жудан освете за увреду, не убија радо, ако не мисли да је то дужан учинити.

Друге кривице и грађанске спорове пресуђује како сенат и гвардија, тако и изабрани суд по старинском обичају.

Главне су кривице послије убиства крађе. По старом Црногорском обичају лопов мора седмоструко платити украдену ствар (у Србији само двоструко, једну цијену ономе чија је ствар, и једну држави). Необичан је (као и све у Црној гори) начин како се лопов тражи. Кад је неко покраден, он објави на све стране шта му је украдено и колико ће дати ономе ко му лопова пронађе. Ако неко трећи зна лопова, он се не јавља одмах, већ пошље лопову четвртог, који му каже да неко зна, да је он то и то украо, већ нека похита да се са покраденим изравна. Ако лопов види да је заиста ухваћен, он одмах похита те се с газдом покрадене ствари измири. У томе случају може украдена ствар доћи газди у руке, а да ни лопов ни он не знају ко је проказао, јер проказивач обећану награду добије преко свога посредника. Ако је осумњичени лопов невин, или ако мисли да се његово дјело не може

открити, или ако се узда у своју јаку породицу итд. он одриче и неће о томе ништа да зна. У таком случају покрадени повећа обећану награду проказивачу. Ако је проказивач сигуран за лопова, он му преко свога посредника понови поруку. Ако овај и опет стане одрицати, обећана се награда опет повиси, и то се често три и четири пута чини, тако да обећана награда некад пријеђе вриједност украдене ствари. На посљетку, ако лопов и даље одриче, мора се проказивач јавити и пред лоповом своје тврђење доказати. Ако докаже, лопов мора платити поред уобичајене накнаде за ствар, још и све остале трошкове; а ако не докаже, и осумњичени лопов се оправда, то мора он место њега сносити трошкове. Проказивач се Српски сове *со̆к*, његов посредник *сокодржица*, а обећана награда *соцбина*.

Крађâ с обијањем и нападâ на куће (као што се н. пр. у Србији под Турском владом често догађало) у Црној гори нема никако. То би било веома тешко и извести, једно, што је свако готово стално под оружјем, и друго, што су̑ честе куће, па и на најмањи знак дотрче сви људи. И природа земљишта јако томе смета, што су насеља понајвише постављена на такијем мјестима да чине природно утврђење и може им се прићи кроз појединe тјеснице између стрменитијих стијена. Зато је при такој узбуни н. пр. кад опазе лопова уобичајени поклич: „Ко је витез на ждријело!“ И заиста обично, чим се таки поклич чује, више људи полети на ждријело, него онамо одакле поклич долази, јер се зна да се непријатељ тамо неће одупирати, већ ће одмах побјећи. — Отимање на друму догађа се овде-онде, али и то ријетко, једно због тога, што је то могуће извести само изненадчијем препадом, јер би се сваки прије бранио на живот и смрт, него што би дошао кући без одијела и оружја, што се то сматра као велика срамота; и друго, што такав поступак више него ишта друго изазива крвну освету међу племенима.

Сваки Црногорац може чинити што хоће и што је кадар извести, а не мора се, као н. пр. разбојници

у Италији, клонити друштва, па се ипак ове врсте злочини због горњијех узрока ријетко до сад дешавају; али бојати се да нови поступци владини према убицама не принуде га да стане живјети правијем разбојничкијем животом.

Ријеч *сенат* у Европскијем државама много значи, па је овдје на свом мјесту рећи коју више о његову значају и уређењу у Црној гори. Читатељ је по културном стању ове земље већ унапријед могао себи представити да то овдје није ништа велико, већ врло просто. На 50 корачаји од прилике од манастира налази се једна дугуљаста камена зграда на један под покривена сламом, то је сенатска кућа, и обично се зове кратко „*Сенат*". У њу се улази на двоја врата. Једна врата воде у одјељење у коме се затвара рогата стока и магарци. Кад се уђе на друга врата наилази се на двоја друга. Кад се отворе десна улази се у простор у коме је више постеља напуњенијех сламом; ту спавају сенатори; о зидовима им висе дуге пушке. Лијева врата воде у одјељење у коме је поред зида једна камена клупа; на средини на поду види се једно мјесто које представља огњиште, и на коме се ложи ватра; око њега се држе сједнице. Ту један слуга готови јело за сенаторе, и ту се грију кад је хладно вријеме. Кад владика долази у сенат, обично сједне на камену клупу, по којој се из поштовања простре један покровац. Колико још има мјеста, поред њега сједну сенатори; остали као и парничари посједају око огњишта на ниске, једва стопу високе дрвене столичице и на камење, и тако с дугијем чибуцима у устима или у руци почињу савјетовање. Ако треба што написати, позове се секретар владичин, који што треба или напише у манастиру и донесе готово у сенат, или мора ту по Турском обичају на кољену писати.

Већ смо рекли колика је сенаторска плата; њима припада и оно што парничне стране на име трошкова морају платити. Јело — осим брашна — доносе од куће (као сир, вариво итд., а помажу се и стоком која се од криваца одузима). Одијелом се

сенатори не разликују од осталијех Црногораца. Како сенатори не доводе своје породице на Цетиње, већ оне остају код куће по племенима и нахијама, то су ријетко сви на окупу; само у изванреднијем сједницама скупљају се сви.

Важно је питање да ли ће се ови први почеци преображаја одржати и усавршити, или ће се можда све мало по мало вратити у старо стање. Ја мислим да ће прије бити ово друго. Друкчије би било кад би владика поред своје патриотске ревности имао и новчанијех средстава. Тада би се могло надати бољем успјеху. Али уштеђевина његова претходника готово је сасвијем потрошена на издатке новог уређења, а Црногорац не само што ништа неће да ради док му се не плати, него на сваки преображај криво гледа, и о данку ништа неће да зна, те према томе не може се ништа друго очекивати, већ да и ова сјенка преображаја опет ишчезне. И тада не ће бити другога средства да се Црногорци, дајбуди и послије неколико покољења, уздигну из њихова садашњег ниског стања, до подизање згоднијех школа. И ако се на овај начин споро напредује, али у толико је он поузданији, и жељени плодови ће се несумњиво јавити.

Кад у земљи буде више људи, који имају појма о правој религији, о части и о љубави према отаџбини, о географији и историји, тада ће им се лако моћи отворити очи да виде како је бијадан њихов варварски начин живота, и неће се, као сад, противити поправкама, а законитост и ред сами ће од себе тада доћи. Тад ће се сигурно наћи људи који ће хтјети да држави и без плате послуже, и неће се нико противити да према своме стању плаћа да се најпотребнији издаци покрију. Али се зато мора то образовање вршити у самој земљи, а и даље задржати просто одијевање, чисте нарави и што је добро од досадашњијех обичаја. Ако се пак образовање почне уносити са стране, и млади људи се ради тога буду слали у туђе школе, поновиће се ван сваке сумње старо искуство, да ти људи са знањем

донесу у земљу навике угоднијег живота и луксуза, и немогући их у Црној гори задовољити, они ће се у својој земљи неугодно осјећати, и мјесто да се труде да оно што су научили и у своме народу рашире, вољеће бити у Котору посљедњи пиљар, нико у Црној гори први сенатор.

V. ЖИВОТ СА СУСЈЕДИМА.

Како, као што је речено, Црногорска слобода и независност од Порте није призната нити каквијем уговором обезбијеђена, већ се онако сама од себе држи, то су Црногорци с пограничнијем Турцима стално у рату. Овај се сусједски рат истина не води ради каква освајања с једне или с друге стране, већ готово једино ради убијања и пљачкања. Овај се рат зове *чета* и *четовање*, и у великој је части као јуначко дјело. Обично у чету иду 10 до 20 људи, и гледају да кога од непријатеља убију или да што отму и украду. Али понекад пођу и на стотине, и нападају читава села, али чешће само чобане са стоком на паши. Нападнути се увијек одупре, па макар био само један противу стотине, да одбрани своју имовину. На прву пушку и поклич долете сусједи, и отпочне права битка, чији је завршетак увијек сумњив. Често се нападачи с губицима повуку, а понекад им пође за руком да што упљачкају. То је обично стока. Један дио чете одмах зајми стоку и тјера ка граници, док други већи дио остаје иза њих да их брани од пристигле потјере. Ако чета види да није у стању претјерати пљачку преко границе, и да је потјера може отети, онда гледају да је упропасте, убијају је из пушака или кољу ножевима, да ни противнику не остане од ње користи. Главе убијенијех непријатеља најславнији су триумфи, и зато гледају увијек да је одсијеку и однесу, па макар то било скопчано с највећом опасношћу, па чак и по цијену живота. Турци обично набијају главе на коље по градскијем зидовима; Црногорци чине то исто на кућама својијех главара

или на дрветима у близини куће. Ријетко кад има заробљеника; ако се и то деси, искупе се доцније новцем.

Они, који тако остану без свога стада просе од својијех људи, и у такијем случајевима свако им радо поклони од своје стоке, тако да понеки опљачкани више напроси него што је прије имао. Многи Црногорци на Турској граници живе готово једино од четовања. Али у велике чете иду и имућни људи, који не траже користи, јер је срамота остати код куће, особито кад се тиче какве освете, дакле кад је народна част у питању. Понајвише Српско-црногорскијех народнијех пјесама пјевају о оваком четовању, као н. пр. 19-та пјесма III књиге.[1])

Гдје су велике планине граница (као н. пр. Сутроман између Црмнице и Бара) те дијеле Црногорце од Турака, ту није тако несигурно и опасно; али зато је у толико горе по другијем крајевима, као н. пр. код Спужа, гдје Црногорци живе тако близу с Турцима, да једни друге могу чути кад пјевају, па опет ту остају, и нико не мисли да на другом мјесту тражи веће безбиједности за свој живот и имовину. Турци ту држе толико ораће земље колико могу са града бранити. У пољу ору удаљени један од другог на пушкомет, и сваки с пушком о рамену. Ако се узме на ум да би и за једног и за другог била највећа част, кад би један убио другога и волове му упљачкао, онда се може замислити, какво је ту стање. Зато се овдје често дешава да један сије, а други бере, или један жање, а други кући однесе или запали. Али ипак ово се посљедње ријетко дешава, јер се то држи управо као противно ратном праву. Међутим јесени 1834 године Турци су запалили Црногорцима кукуруз, и тиме их необично раздражили.

Понекад се закључи међу сусједима и мир на неко вријеме, и они се истина састају и мијешају,

---

[1]) Перовић Батрић, прва песма у IV. књизи београдског издања. — Преводилац.

али и то с највећом опрезношћу, јер је било доста случајева повреде мира и с једне и с друге стране. У ове пограничне сукобе мијешају се и жене, те немају оне слободе кретања као у племенскијем завадама. Туркиње истина могу много слободније ићи у Црну гору, него Црногорке у Турску, јер је Црногорцу одвратно оженити се ма и покрштеном Туркињом, док је Турцима највеће јунаштво и заслуга за вјеру да Хришћанку[1]) приволе да се потурчи и да с њоме ожени. Хришћани око Турскијех градова држе се с Турцима; они удаљенији гледају да буду неутрални, али воле Црногорцима него Турцима. Западни крај Херцеговине, Грахово, које је на тромеђи (Аустријској, Турској и Црногорској) има таку неутралност; тамо се могу састајати Црногорци и Турци, а да се једни другијех не боје.

Ако Турци гоне каквог Хришћанина у својој земљи, или ако Хришћанин случајно или хотимице убије каквог Турчина или Хришћанина, или уопште ако учини какву кривицу да није више у свом мјесту сигуран са животом, он бјежи у Црну гору. Многи то чине зато, да би као слободни људи могли живјети, или да би из задовољства могли ратовати с Турцима. Такав бјегунац зове се *ускок*. Може се рећи да су ускоци већи дио садашњијех Црногораца, који су се мало по мало тамо настанили. Најугледније Црногорско племе *Његуши* носи своје име од Херцеговачке планине *Његош* (како се владике и сад потписују). Ускоци се обично настањују на граници, да одатле дижу чете на своју

---

[1]) И ако у Српскијем народнијем пјесмама има доста примјера да је и за Српске јунаке била заслуга и част да Туркињу покрсте и за се вјенчају; сада пак о томе влада сасвијем друго мишљење код свију Срба Хришћана. Они Туркињу, зато што није крштена, држе за тако *нечисту*, да је неће ни покрштену узети за жену. То се најбоље показало при освојењу Биограда 1807 године, да се мало ко од правијех Срба оженио Турскијем женама и поред све њихове љепоте и њежности. Они су то оставили Грцима и Цинцарима који су се родили и одрасли међу Турцима по варошима.

прећашњу постојбину. Због немира и насиља над Хришћанима у Босни и у Херцеговини у новије вријеме се толико нагомилало ускока у Морачи, да међу стјенама нијесу имали више мјеста да се настане, и преко стотине породица прешло је преко планине Јаворја на Херцеговачку област и ту се настанило. Кад Турци у овај крај долазе да покупе годишњи харач, они досад обично напуштају своје куће и повлаче се у Морачу, па се опет враћају кад Турци оду. Али 1835. године смисле друкчије: покупе између себе од сваког који пушку носи по два цванцика и преко два изасланика пошљу Турском старјешини, који их радо дочека, и обећа им заштиту да могу мирно живјети. Ови ускоци учинили су велике услуге 1831 и 1832 Али-аги Сточевићу (садашњем паши Херцеговачком) противу Босанскијех одметника; али им је злом враћено, као у опште свима Херцеговачкијем Хришћанима, који су много помогли и свакојако одлучили Босански пораз. Многе је доцније исто Али-ага, за кога су се борили, мучки поубијао итд.

Али ускоке имају не само Црногорци већ и Турци. Кад се коме Црногорцу учини каква неправда, а он се не може осветити, или кад он коме што учини а не може се бранити, он ускаче у Турке, који га обично веома радо примају и сваку му помоћ указују, као ослобођавају га од харача, помогну му да подигне кућу итд., али под условом, да се настани мало даље од границе, и да диже чету на Црну гору (иначе би га држали за шпијуна, или се боје да се са својима не измири и не врати натраг, па би им, познавајући земљиште, могао много више нашкодити, као што се и дешавало). Ипак Црногорци имају много више ускока него Турци, јер им је боље у Црној гори него овима у Турској, што Црногорци не траже да ускок мора дизати чету на Турке. Причају за неког ускока *Каримана*, који је увријеђен побјегао Турцима, потурчио се, и једну по једну 27 Црногорскијех глава одсјекао и однио.

Хришћани овијех крајева имају знатне повластице једно зато што заједно с Турцима имају да се бране од Црногораца, и друго зато да не би имали узрока да ускачу у Црну гору. Тако између осталога њима је допуштено да свуда могу ићи с оружјем, да могу носити најљепше дуге пушке и сребрњаке с ножем за појасом, што иначе у цијелој Турској Хришћанима није допуштено. Кад је 1820 године дошао у Никшић туфекџибаша Џелалудин-паше да предводи војску против Црне горе, и нашао Хришћане да обашка логорују у пољу, запита Никшићког капетана, каква је ово војска. Кад му је капетан одговорио „то су Хришћани“, он у чуду гњевно повиче: „Како се може трпљети да је раја тако наоружана?“ Капетан му одговори: „Мора се трпљети, што без њих не би се ни ми ту могли одржати; они ми помажу да чувам границу“.

И Црногорци из истог разлога, т. ј. да не би бјежали у Турке, морају својим људима много што шта кроз прсте гледати. Кад се неко од њих нађе притијешњен, он јавно говори: „Док ми је Спужа и Никшића не бојим се ни Сената ни икога другога“.

Садашњи владика чим је преузео владу почео се старати да једним миром учини крај овом клању по граници. Тога ради обрати се почетком 1834 године Херцеговачкијем капетанима и Скадарском паши. Херцеговци приме приједлог и неколико најугледнијих Турака састану се с владиком на граници да се о осталом усмено споразумију. Турци су прије свега тражили да се један дио тога краја, *Жупа*, која се недавно придружила Црној гори, врати њима. Владика пристане, али је тражио обећање, да људи тога краја плаћају само одређени годишњи харач, и да им се не намећу никакве друге дације, нити да им се Турци мијешају у њихову унутрашњу управу, на што се и Турци сагласе. Тако се утврди као нека врста мира, којим се осигура обострано спокојство и међусобни саобраћај. Али је требало и Жупљане на то склонити, и рјечити владика, забранивши осталијем Црногор-

цима да их од тога одвраћају, склони их те и они пристану. Од тада се почну с Турцима мијешати и своје производе носити у варош на пијацу, а Турке међу се примати. Али је ово стање врло кратко трајало. Кад су Жупљани, ништа не слутећи, били код својијех стада и по радовима у пољу, наједанпут нападне на њих неколико хиљада Турака. Тако изненађени неки изгину, и Турци упљачкају више хиљада оваца, коза и говеда, и опет успоставе потпуно Турску власт у Жупи. Разумије се да је тиме престао и уговорени мир. — Скадарски паша није хтио ништа чути о миру с Црногорцима. Он одговори владици, да је Црна гора Турска област и њени становници Турски поданици, и затражи да му се одмах покоре. Тако су се сваки даљи покушаји показали као бесплодни, и владичина старања за мир осујећена, и стање на овој страни остаде као и до тада.

Да би се добио појам како су вратоломни ови походи вриједно је између многијех изнијети неколико примјера. Један такав примјер саопштио је „Ausland"[1]) у децембру 1834 године, како су Црногорци у прољеће исте године украли са Турског града Спужа један петофунтовни топ дугачак четири лакта. — У почетку 1835 године утврде Кучи с пограничнијем Подгоричкијем Турцима мир. Ослањајући се на то пријђу пастири са својим стадима безбрижно ка Подгоричкој граници. Једног дана вјероломно их нападну изненада Турци, петнаесторицу убију и упљачкају више хиљада оваца. Ово, разумије се, није могло остати без освете, и сви се Црногорци позову да у освети узму учешћа. Како Подгоричанима није било лако ништа учинити, то они нападну ноћу (у марту 1835) град Жабљак, освоје га, побију више грађана, попале га и опљачкају, и стану се правити као да ће то мјесто да задрже под собом. Како Црногорци иду у чету без знања и допуштења владичина (исто као што ни Турци

[1]) Написао га Вук. — Преводилац.

не мисле да ли за то треба тражити допуштење од њиховијех старјешина), то владика дозна за тај напад пошто је већ био извршен. Владика пак, цијенећи сву озбиљност овога догађаја, који је могао изазвати Порту на рат против Црне горе, морао је употребити сав свој углед и власт да Црногорце наговори, да бар напусте град; и они то и учине.

Како се садашњи владика труди да мир заснује, и како се (а не као Турци) сваком приликом мудро користи да то постигне, нека послужи овај примјер.

Два Црногорца одбјегну у Турску и ступе у службу код једног угледног Турчина у Никшићу. Једног дана (крајем 1834 године) наговоре петнаестогодишњег газдина сина да оде с њима у село код некога познаника да се почасте. Тек што су се мало удаљили од вароши, нападну младића, вежу му руке и дотјерају владици на Цетиње. Владика их по обичају обдари, и то више што младићу нијесу ништа учинили, него што су му га довели, одријеши му руке, добро га угости и пошље га његову оцу без откупа. Овај радостан, и да би владици показао своје поштовање и захвалност, пошље му по истом свом сину на дар једног лијепог коња.

Са западнијем сусједима Црногорци живе мирно, осим ако се — као и сами међу собом — појединци што посваде; и како обично нема никаква контумаца, који спречава саобраћај, то се готово сваки дан мијешају. Црногорци силазе у Котор и у Будву да продају и купују, и приморци исто тако без икаквијех сметњи иду у Црну гору. Црногорске дјевојке удају се у приморје, и обратно приморске у Црну гору. Али ово посљедње ређе бива, јер начин живота у Црној гори није тако привлачан. Многи Црногорци имају у Приморју и имања. Сам владика има код Будве један манастир са знатним имањем.

Приморци живе, као и Црногорци, стално под оружјем. У 16 и 17 вијеку, када је већи дио овога краја (од Котора па на југ) био под Турцима, Приморци су се заједнички с Црногорцима били с Турцима. И сад се не разликују од Црногораца готово

ни у чему, Још и данас међусобне распре уређују изборним судом као и у Црној гори што је обичај, и пресуде Аустриске власти само потврде. На тај начин у мало дана свршавају се спорови који редовним путем можда никад не би били свршени. Крвна се освета врши и овде као и у свој околини Црногорској[1]). За злочинца је овдје међутим горе, јер не само што је он дужан крв рођацима убијеног, него га и власти гоне за злочин, и он се мора, ако му је живот мио, двоструко чувати. Такијех криваца има на стотине под именом *бандижани* (од млет. bandire). Они се чувају да не дођу у домашај власти, и да их суд не ухвати. Неки од њих можда се повлаче још од Млетачке владе. То међутијем нису разбојници како би се по називу могло судити. Међу њима има много добријех људи који имају кућу и породицу, и живе као поштени људи обрађујући земљу. Разумије се да никад не долазе у варош да не би пали шака суду, већ живе у сталном страху с пушком у руци. Кад се не осјећају сигурни у свом мјесту, као што је случај код некијех, они највећи дио живота, као заплашена дивља животиња, проводе напољу без крова. Ја сам прошле године био свједок како је један чиновник изишао четврт сата од Будве и преговарао с једном групом бандижаних. У Рисну сам шта више видио неке од њих и у вароши. Прошле године на заповијест сердареву (жандарског капетана) хтјели су једног да ухвате, али се овај одупре, убије једног нападача, и срећно умакне. Људи једног краја изнад Рисна међу планинама који се зове *Кривошије,* иду у чету на Турке као и Црногорци. У овим крајевима обична је ријеч: „Да нема Кривошијана и Ришњана, цијела би Бока морала харач Турцима плаћати“. Ако ово и није баш тако, али је сигурно,

[1]) У цијелој Арбанији врши се крвна освета на исти начин и у истим приликама као и у Црној гори, тако да се помишљало да су је Црногорци од Арнаута, или ови од Црногораца примили. Али је могуће да је код оба народа у истим приликама сама од себе постала.

да би се Аустриска влада, да њих није, и на овој страни жалила на Турске упаде, као што се зна да се жали на Хрватској граници.

VI. НАЧИН ЖИВОТА.

И политичке прилике и само земљиште упућују Црногорце више сточарству него земљорадњи и занатима. Како је Црногорцу главно и најпотребније занимање рат, то му је лакше, крећући се за стоком, употребити оружје; док би рало и други пољски алати у овом каменитом земљишту гутали сву његову и моралну и физичку снагу. Зато је Црногорцима имање поглавито у овцама и у козама. Свиња и говеда има мање, па и коњи су ријетки; у мјесто њих служе се у Црној гори мазгама. И ако најволе да се баве сточарством, раде и земљу. Главно је жито кукуруз; осим тога сију гдје се може нешто пшенице, али више раж, јечам, зоб и остала брдска жита. Највеће благостање за људе је кромпир, и умрли владика стекао је бесмртну заслугу што га је унио у Црну гору. Од поврћа најобичније је: пасуљ, сочиво, грашак, црни и бијели лук, а у неким крајевима и купус. У овом или оном крају има и разнога воћа, н. пр. јабука, крушака, дуња, смокава, шипака, шљива, ораха итд. Неки крајеви имају и добра вина, особито Црмница, али га нема довољно ни за домаћу потрошњу. Овдје ондје баве се и пчеларством. Племена која живе поред Скадарског језера, а особито она у Ријечкој нахији, имају знатан приход од риболова. Једна врста риба селица, величине између сарделе и харинге, коју мјештани зову *укљева,* Талијански *scoranze,* долази у јесен из Бојане у необично великијем количинама у ове крајеве. Дуж језерске обале виде се нека мјеста, чија се површина јасно разликује од остале воде, јамачно због извора који се ту у дубини налазе. Такво мјесто зове се *око* (у множини *ока*). Чим наступи хладноћа накупе се на тим мјестима (јамачно што је ту топлија

изворска вода него у осталом језеру) тако необична множина укљева, да понекијих година међу њих забодено весло стоји управо. Око овијех ока, која неки људи сматрају као своју својину, намјесте се мреже и друге справе и хвата се колико се хоће. Овај риболов, који је готово једино имање племена Цеклића у Ријечкој нахији, врши се последња три мјесеца у години. Само неколико људи, међу њима и владика, имају своја ока, али сваки Црногорац, који ту дође за вријеме хватања, добије богат дар. Осим онога што се у земљи поједе и у приморју прода, велики дио ухваћене рибе суши се и продаје у Италију; нарочито је купују пуљски морнари. У језеру има и друге рибе нарочито шарана и младица (трӯта). Младице се нарочито хватају међу укљевама којима се хране, и буде понека од преко тридесет фунти.

Црногорци се истина баве и трговином, али је то увијек као споредно занимање, и зато тамо нема ни великијех трговаца, нити у опште може бити какве знатне трговине. Она је ограничена само на извоз и поглавито је риба, суво овчије и козје месо (талијански *кастрадина*), стока и сир. Црнојевића Ријека извози своју рибу највећим дијелом у Котор; кастрадину спремају највише Његуши. Кад се као што треба спреми (а Црногорци су томе вјешти) може се дуго одржати, а није ни рђава укуса. Понеки купују стоку у Херцеговини, и овако спремљену извозе великијем количинама у Тријест и у Млетке. Сем овога доносе Црногорци три пута недјељно (уторником, четвртком и суботом) у Котор на пијацу и: вуну, различне коже, дрва, суво месо, сланину, маст, лој, мед, восак, корњаче, поврће, разну пернату живину, дивљач, јаја, млијеко, жито, брашно (нарочито кукурузно) кромпир итд.

Тржиште је пред сјевернијем градскијем вратима на једном нискијем зидом ограђеном простору. Прије него што ће у њега ступити, Црногорци морају оставити оружје у једну нарочито за то спремљену зградицу. Ни Аустриским поданицима није слободан

приступ под оружјем у Котор и у друге градове по овом крају, осим ако ко хоће само да прође, и тада га пропраћа један војник. Ко од Црногораца има посла у граду, узима улазницу с којом може ући. Слично се поступа и у Будви и Кастел Ластви. Увоз у Црну гору много је мањи него извоз, и поглавито је у вину, соли, ракији, зејтину и некијем тканинама. Само мали дио ове робе преноси се мазгама, и скоро сва трговина преноси се на људскијем, а највише на женскијем леђима. Обична плата је за терет од прилике 45 фунти од Црнојевића ријеке до Котора 40 крајцара сребра, од Цетиња 20, а од Његуша 10 крајцара.

Од онога што се увози обично свако купује у Котору или у Будви што му треба. Само на Црнојевића ријеци неки трговци, исељеници из Подгорице, отворили су дућане, гдје продају: барут, свилу и памук за вез, чивит за бојење, шиваће игле и др. Али уопште може се рећи да у цијелој земљи нема ни дућана ни торбара.

Ријетке су и механе, али се без њих најлакше може проћи, јер је гостољубље у Црној гори одомаћено више него игдје.

Недјељне пијаце држе се у земљи, као што је већ речено, на Црнојевића ријеци и у Црмници на Виру. Ту долазе не само Црногорци и приморци, већ и људи из Турскијех области, који највише доносе на продају жито. Тако понекад и поједини Црногорци, кад су с Турцима у миру одлазе у Турске пограничне вароши да што купе, али више да што продаду. Новац је понајвише Аустриски и то сваке врсте, али се рачуна по Турски: два цванцика у грош, као што је и у цијелој Турској још дуго времена послије Аустријскијех ратова било.

Са занатима је још горе него са трговином. Не само да их сада у правом смислу никако нема, него их неће бити ни у блиској будућности, јер се они презиру и исмијавају. За кројача на пр. кажу да ради женски посао; свакога ковача зову Циганином, па ни пушкари, који су им тако потребни, нијесу у великом уважењу, јер и они морају ковати.

За учење заната Црногорци имају и дара и окретности, а могли би у томе и неке народе без сумње надмашити, али они хоће да буду само ратници и јунаци, и свако им је друго занимање испод њихова достојанства. Најпотребније судове тешу сами, и често без потребног алата. Неки праве врло лијепе дрвене луле и споља их облажу жицом и дивно украсе, али само као споредни посао, или из забаве. У Ровцима се справља барут, па и та њима тако потребна ствар ради се аљкаво и у сасвијем малијем количинама.

VII. ЗАКОН (ВЈЕРА) И НАУКА.

Вјера Црногорска (Грчка) јамачно је распрострта у овијем крајевима у 9. стољећу кад и међу осталијем Србима и Бугарима. Иако Срби нијесу уопште икад имали правијех школа и наука, ипак су њихови свештеници имали некијех знања да су бар у вјерскијем стварима могли поучавати. Између осталога то доказују многе црквене књиге писане и од калуђера и од попова, које се на све стране налазе. Али од како су Турци загосподарили овијем крајевима, незнање је опет све више узимало маха и свако знање се тако изгубило, да се онај држи за најученијег који зна добро читати и писати; па и ти, особито они који знају *добро* писати, ријетки су. Тамо се не зна ни за коју другу књигу осим Часловца и Псалтира на старославенском језику, које Црногорац или никако не разумије, или највише разумије толико као на пр. Латински језик садашњи прост Талијан. О каквој граматици, географији, историји, богословљу и другијем наукама, не зна се ни по имену. Ни за саму просту наставу у читању и писању нема досад никакве школе у цијелој земљи, и они који хоће да постану попови, морају ићи да се уче у манастир, или сваки поп обучава за то свога сина. Нема ни никаквијех књига ни згодног метода за наставу, и ко има среће и прилике да што учи, мора се годинама мучити да

само читати и нешто писати научи, и пресрећан је ако у томе успије, да се узалуд толико вријеме није мучио. Требник је једина књига коју сваки поп има, и мора имати. Ако уз то има још и Часловац и Псалтир, онда има цијелу библиотеку, која му је потребна. При таком образовању свештеника није чудо да се хришћанска вјера и код попова и код народа више састоји у вршењу црквенијех обреда (као крштење, вјенчање, пост итд.) него у вршењу Хришћанскијех врлина. У цијелој Црној гори има на 200 попова, а нема никаква ограничења колико их може бити, јер никаквом Црногорцу нико не може забранити да не постане поп, ако само владика хоће да га рукоположи. Тако рукоположени свештеник не може вршити никакву службу до нове године. Тада се распоређују куће према броју попова, тако да ако их се увелича, сваки добије мање кућа, а ако се смање, добије више. И у Црној гори, као и свуда, попови наплаћују истина неку одређену таксу за службе које врше, али је од тога због великог броја њихова тако незнатан приход, да они од њега не могу живјети, зато морају као и остали Црногорци радити и занимати се обичнијем пољскијем радовима. Неки су попови и свјетовне старјешине, као сердари, војводе, кнежеви, али се сви, који немају нарочитог чина, рачунају у главаре. Могло би се уопште рећи да је поповство у Црној гори насљедно, јер обично сваки поп спрема свога сина за то; а у самој ствари чин протојерејски је насљедан у некијем породицама, као на пр. сердарски или други који. Попови се ни иначе ни по чему не разликују од осталијех људи. Они не само што не носе браду, него као и други брију велики дио косе. Они носе оружје као и сваки, и иду у бој како на Турке тако и између себе; али како вјера забрањује вршење црквене службе ономе ко убије човјека, то се, колико је могуће, од тога чувају, већ као главари предводе војску, соколе је итд. Кад служе у цркви морају отпасати оружје и фишеклије. Ова спољашња једнакост попова с осталијем људма

има ту добру страну што се људи из најугледнијих породица надмећу да се запопе, док у другијем крајевима, н. пр. у Србији и у Угарској, у попове често иду само таки људи, који у другијем гранама јавнога живота немају изгледа да могу напредовати, и није риједак случај да и најсиромашнији младић воли како тако да живи него да се запопи и да мора носити браду и одијевати се друкчије од осталијех људи. У Србији је шта више било примјера да су се за вријеме устанка на Турке млади попови распопљавали само зато да би могли носити оружје и лијепо и богато одијело, што Хришћанима у Турској није допуштено. У Црној гори поп не губи ништа ни у ком погледу, а добија почаст и приход, који ма како да је мали ипак није на одмет.

Грчког закона попови сви се жене, и морају се вјенчати прије рукополагања. Они то обично тако и чине, а запопе се доцније, кад им се укаже згодна прилика. Тако је и у Црној гори, али с неком разликом. Тамо родитељи вјенчају сина, који ће бити поп, с дјевојком коју изберу још као дијете. Млада остане као дјевојка код својијех родитеља, а младожењу владика запопи, и он онда почне учити што му као попу треба. И кад тако учећи се одрасте, на уобичајени начин доведе кући младу (управо жену, која је дотле живила и одијевала се као дјевојка, само су је задиркујући је у шали понекад звали *попадијом).* Ако у међувремену млада умре, млади поп мора остати удовац, јер се, као што је познато, по Грчком закону попови само једном могу оженити. А ако умре младожења, не смета млади ништа да се као дјевојка опет уда. Изгледа да је овај обичај постао због тога што се боје да не наступи случај, да доцније не буде прилике да их владика запопи. Зато су 1832—33 године кад је стари владика био умро, а нови још непосвећен, довели много такве дјеце једноме владици из Србије, који је случајно дошао у Црну гору, да их запопи, па су послије, као што сам их и сам гледао, у Цетињском манастиру учили читати и пи-

сати. — Кад нови свештеник одслужи прву службу зађе с бардаком у једној а чашом у другој руци по собама манастирскијем и части све ракијом.

У Црној гори има доста цркава; свако племе има их по неколико, а свако село бар по једну. И манастира има у свакој нахији, али нема у сваком калуђера, већ су или владичини или нахиски. Управу над њима и имањем воде или попови (што је понајвише случај по нахиским манастирима), или свјетовни људи, а попови долазе овда онда да служе службу. У самом Цетињском манастиру има само један калуђер, и то странац, кога је владика недавно закалуђерио. Најважнији манастири у којима има калуђера јесу манастир *под Острогом* и *Морача*. У оба има око десетак калуђера и игумани су им архимандрити. Осим овијех има још на три разна мјеста манастира са по једнијем или два калуђера, од којијех је само један с једнијем калуђером у правој Црној гори (у Ријечкој нахији). У свему биће дакле у Црној гори око 25 калуђера. Они обично не просе, већ живе од пољопривреде и од онога што им људи као милостињу сами драговољно донесу. О црквенијем славама и. пр. прилажу већијем манастирима волове, овце, козе па и новац. — Калуђери се носе друкчије од осталијех Црногораца. Осим капе одијело им је врло слично Грчкијем калуђерима, али по црвеном фесу, око кога је као мала чалма оплетена усукана свилена марама, сасвим личе на Турке. Садашњи владика одијена се као калуђери у чији ред и он спада, само су му хаљине од боље свите. Калуђери носе браду као што је по правилима, али сам ја видио једнога калуђера испод Острога обријаног, и по спољашности изгледао је као какав хришћански трговац из какве Турске вароши. Неки млађи калуђери, који то воле, носе и оружје, што они објашњавају и правдају тиме, што су сви манастири, осим онога у Ријечкој нахији, на граници, са свим у близини Турака, и нијесу сигурни животом. — Позната је ствар да Црногорци нијесу тако побожни као остали Срби,

н. пр. они у Србији, и то се објашњава разним узроцима, од којијех неће бити најневажнији и тај, што овдје калуђери не иду по земљи, као у Србији, и народу предикују и ако само о паклу и ђаволима. — Под Турцима у Србији није било ни у десетом селу цркве, па ипак тамо је било мало људи који се нијесу бар једном у години причешћивали (уз велики пост у манастирима), ово су нарочито чинили они који се због великог гријеха нијесу усуђивали ићи своме попу, или којима је поп за неколике године забранио причешћивање. А у Црној гори ређи су они људи који се бар једном у години причешћују, него они који то никако не чине. У онакијем приликама не може се другачије ни очекивати, пошто закон забрањује причешћивање убицама за 20 година за које вријеме има да издржи разне покоре, а сваки Црногорац мора бити сваког тренутка готов и на убиство, ако не намјерно а оно из одбране. А при његову начину живота немогуће му је и обичну покору издржавати. У Србији се обично моле Богу трипут на дан: ујутру кад устану, у вече кад хоће да вечерају и послије вечере кад хоће да спавају. Ујутру се се моле Богу кад које устане, послије вечере кад које доспије да спава, а пред вечеру сви се моле заједно. Старјешина породице стане напријед, за њим мушкарци, а жене и дјеца за њима. Старјешина почиње молитву и нико не смије престати ни сјести док старјешина не сврши. Они се не моле Богу једнако (од хиљаде можда ниједан не зна оченаша), него што које зна оно и говори (шапућући; само старјешина може говорити мало побоље да се чује), и што жели оно и иште, и молитва је овдје или ондје, дужа или краћа. Црногорци имају обичај да недјељом и празником иду у цркву, али оваке молитве у кући нијесу у обичају. Може бити да је Турски јарам у Србији учинио да се боље држи закон, али јамачно и калуђери за то имају заслуга, чему је између осталога доказ и то, да је потурчивање најчешће било онамо гдје није било манастира, као н. п. у Босни.

Садашњи владика отворио је на Цетињу једну малу школу, у којој се око 30 младића (међу њима и горе поменути млади попови) уче осим читања и писања још и рачуну и црквеној историји. Нека би Бог дао да ова школа и даље напредује и да се и другијем наукама умножи! Исти владика подигао је и једну малу штампарију.

VIII. НАРАВИ И ОБИЧАЈИ.

Ни у једној књизи не налазе се описани обичаји неког народа потпуно и до најмањијех ситница, па то читатељ не може ни овдје очекивати. Много што шта, што је већ казано спада овамо, и зато ћемо се ограничити још само на оно што је најинтересантније, и што је од Њемачкијех обичаја најразличније.

Црногорци су обично велики, стасити, јаки и здрави људи; начин живота и природа земљишта чине можда да су више мршави него гојазни, да су врло окретни и лаки. По врлетима уз које би се странац с тешком муком пузао, они трче и скачу као дивокозе. Према пријатељскијем туђинцима показују се предусретљиви, учтиви, па чак и ласкави, и ако су иначе обично озбиљни. Обично се узима да су Срби на југозападу вјештији у лијепијем и глаткијем ријечима и ласкавом понашању него они на сјевероистоку. У Србији се држе као учтиви и ласкави становници Херцеговине, у Сријему и у Бачкој Хрваћани и Далматинци. Али Бокељи у томе погледу превазилазе све, а Црногорци, и поред све своје сурове природности, превазилазе чак и ове. Они не само што умију урођеном рјечитошћу штогод лијепо казати, већ се умију препоручити и допасти се и тиме што неће да противрјече, и ако су у ствари друкчијег мишљења. Ја сам се разговарао с многијем Црногорцима из разнијех крајева, особито о преображајима владичиним, хвалио их по своме нахођењу, и трудио се доказати им, да је несумњиво много боље да правитељство врши освету, него

да то сваки појединац чини; да је много већа срамота штитити кривца него га предати правитељству да га оно казни; да у цијелом свијету нема нигдје људске заједнице, гдје се не плаћа данак, и да се то чини на општу корист и за заједничке потребе и т. д. и увијек су ме пажљиво и пријатељски слушали. Никад ми нијесу грубље одговорили него од прилике овако: „Све је то тако, имате разлог, али ми смо зли и несрећни људи, ми волимо зло него добро“.

Гостопримство се држи у Црној гори још у потпуном значењу те ријечи. Сваки се веома радује и држи за част да дочека и угости госта. Ако гости, полазећи од куће гдје су ноћили или ручали, избаце коју пушку, да покажу како су дочеком задовољни, домаћин је пресрећан и пун радости. Није ријedak случај кад путник заиште воде да угаси жеђ, да му изнесу вина.

Уопште странце у Црној гори веома поштују. Ако неко узме мјештанина за вођу, може безбрижно проћи читаву земљу. Приповиједају да је једном такав вођа убио неког странца кога је пратио, па га је његов рођени брат убио, што је осрамотио породицу и земљу.

И Црногорци истина воле пиће, вино и ракију, али се врло ријетко може видјети пијан човјек. Сваки се чува да се не опије, да му пијаном не би могао наудити какав непријатељ, или да не би сам у пијанству што учинио што би њему и његовијема могло навући крвну освету.

Гријеси у љубави готово су још ређи. Ако се ипак кадгод деси да каква неудата женска остане бређа, а кривац би се опирао да је узме, то је био потпуно довољан узрок за крвну освету.

Највећи су Црногорски пороци завист, жудња за новцем и поткупљивост. Они се сами сваком приликом отворено на то жале, и држе да је то највећа сметња њиховој заједничкој срећи.

У Црној гори нема никако рђаве навике да ружно псују и грде, као што је то код Срба у Мађарској

врло обично (коме не пада на памет рђаво изговорењо хусарско Baszamalelka?). И то може послужити као доказ да су Срби ову навику примили од Маџара. У Србији до устанка 1804 држали су за највећег грјешника који би у псовци поменуо душу или закон; у Маџарској псују нарочито прости људи, што вуку лађе и слични, и не помињући никога поименце, већ онако, и није им свето ни душа, ни закон, ни свети крст, ни свеци па ни сам Бог.

Готово сви Црногорци пуше дуван, који сами саде, на дугачке дебеле камише са дрвеним великим лулама. Некад се деси да један другога њиме и удари, али се то држи за велики пријеступ, и може бити врло опасно за онога који то учини. У закону који је саставио покојни владика каже се: „Ако који удари брата Црногорца ногом или камишем, такови да плати за онај ударац цекинах педесет, и толико као глобу Црногорцима (судијама); ако ли га они убије, пошто буде ударен, за њега да поговора није, колико ли за лупежа, који у крађу погине.“[1])

Многи Црногорци и шмрчу бурмут (навика коју су прије у Србији имали само калуђери и по варошима Турци и Грци; код народа пак у Србији и сад је велика ријеткост). Бурмут справља сваки сам себи и држе га умјесто у кутијицама у кожним кесицама.

Велика је ријеткост у Црној гори прави просјак. Неки слијепци који се могу срести да пјевајући просе, понајвише су из суседнијех земаља. Али није ријетак случај да и сиромашни и богати траже под видом зајма од овога или онога, од кога знају да могу што добити. Неки доцније и враћају што су овако добили, али многи на то више и не мисле. Нарочито досађују владици с овакијем потраживањима, и како он нити може свакоме дати, нити увијек одбити га, то он има обичај (као што се и о Сави приповиједа) дати један дио од тражене суме с ријечима: „Више немам, а ово ти поклањам“. Како

---

[1]) Ово друго 50 дуката нема у издању тога закона од Д. Медаковића. — Прев.

се дугови уопште врло тешко наплаћују, то Црногорци врло ријетко један другоме дају зајам без залоге, а залога је обично оружје. Ову залогу повјерилац јавно употребљава као да је његова ствар, док је дужник не искупи. Ја сам код некијех трговаца у приморју видио много скупоцјенијех дугијех пушака и другог оружја, које је највећим дијелом на овај начин прешло у њихову својину. И самом владици и сенату дају залоге како појединци тако и племена, н. пр. прије неколико година дала су нека племена оваке залоге умјесто данка.

Црногорци живе патријархално као Срби уопште. Има кућа у којима живе по 20 по 30 душа заједно. Оваке куће имају старјешину кога сви слушају у свима пословима. Старјешина не мора бити најстарији по годинама, већ ова част допада редовно најразумнијем и најпаметнијем. А жену оваког старјешине, или коју другу која је одређена, слушају све остале жене у кућевним пословима. Кад у таку кућу дође гост, кућни старјешина обично једе с њим сам, а остали људи засебно, затијем жене и дјеца. Главна храна Црногораца је осим проје (кукурузнице) уз пост вариво, црни и бијели лук, кромпир и риба, која се држи у ово вријеме као најбоље јело; уз мрсак, сир, млијеко и месо (овчије и козје). За госте и о великијем годетима пече се на дрвеном ражњу на ватри ван куће цијела овца или коза. У угледнијим кућама мијеси се за госте и пшенични хљеб, *погача.* Ни пшенични ни кукурузни хљеб не пече се у пећи, већ се тијесто метне у угријану црепуљу и озго се покрије пепелом и жаром, и ако треба, неколико се пута преврне, док се хљеб добро не испече. Ако нема црепуље, онда се разгрне ватра и тијесто се метне на врело огњиште и покрије се пепелом и жаром. Пепео се не помијеша с тијестом, већ хљеб добије лијепу кору; и ако гдје мало пепела прионе, или овдје ондје мало нагори, опере се или ножем оструже. И у Србији се тако пече хљеб, али се обично покрије усијаним сачем. и озго се поспе пепелом и жаром.

Куће су Црногорске обично озидане од камена, истина просто, али врло тврдо. У некијем крајевима, као у Црмници, покривене су ћерамидом, а у другијем шиндром или сламом; овдје ондје има кућа покривенијех и плочама. У сасвим врлетнијем мјестима куће нијесу у једном реду, већ су с три стране једна уз другу призидане да изгледају као права гомила. Многе куће имају пушкарнице. На стрменијем мјестима неке су куће на два пода, и у доњем држе краве и другу стоку. У свима кућама, било да су на један или на два пода, само је једна просторија у којој сви живе. У средини или у углу гори ватра гдје се готови јело и гдје се, кад је хладно, грију. Код угледнијих имају у томе простору неколика одјељења, тако да бар свака ожењена глава са женом и дјецом одијељено може спавати. Прозори, гдје их има, а тако и врата стоје преко цијеле године цио дан, а често и ноћу, отворени; правијех соба с пећима нема никако.

Свакојако има појединијех људи који нијесу нимало сујевјерни, али се то за читав народ не може рећи, у толико мање, што је тешко одредити границу шта је сујевјерица, а шта није, која би се на све народе могла примијенити. Ја ово истичем колико ради оправдања што међу Црногорцима и Србима у опште има сујевјерица, толико и да одбраним Црногорце од онијех, који их описују као много сујевјерније него што су. За Црногорце се може уопште рећи да су мање сујевјерни, али и мање побожни него Срби у Србији.

Свадбени обичаји су у Српском народу тако многобројни и по различнијем крајевима тако разнолики да би се о њима читава књига могла написати (особито ако би се навеле и све пјесме које се у овијем приликама пјевају и на ове обичаје односе, и што би тек дало потпуну представу о њима). Ја ћу овдје поменути само оно што је најважније и што је најособитије. Али држим да морам познати читатеље с Црногорскијем сусједима *Паштровићима* зато што ћу при описивању свадбенијех

и другијех обичаја морати помешати нека знатнија одступања код њих.

Паштровићи (или Паштројевићи) зову се они приморци што живе јужно од Будве између мора и Црне горе до Турске Арбаније; они су дакле најјужнији поданици Аустриске монархије. Овај комад обале дуж мора дугачак је око шест, а широк између мора и Црногорске области три сахата. Земља је врло каменита, али је романтично лијепа, и људскијем трудом начињена плодном. Сви су становници Срби Грчкога закона и има их од прилике 3000 душа и 700 пушака. Они живе у 37 села и дијеле се на 12 племена. Умјесто попова црквене обреде им врше калуђери из четири манастира. Необичне су проскуре на којима се служи код њих литургија, и које људи сваке недјеље и празника доносе манастирској цркви; најмања је од 5, а многе од 10 и 15 фунти. Иначе ови хљебови који се за то спремају нису већи од обичне земичке, али овдје они чине саставни дио прихода калуђерима, који од њих за литургију исијецају мали четвртасти дјелић на коме је дрвеним печатом утиснуто IC. XC. NIKA, а остало употребљују за своју храну. Али се ови хљебови доносе у толиком броју да је не само довољно калуђерима за њихову потребу, већ се велики дио од тога суши и као пексимет продаје морнарима. — Они *сами* приповиједају да су Паштровићи од најстаријих времена били независни; у почетку под заштитом Римскијех и Грчкијех царева, доцније под Српскијем царевима и краљевима, и најпослије под Млетачком републиком, док 1797 нијесу дошли под Аустрију. Они веле да су од Римскијех царева између осталијех привилегија, које су и доцније владе потврђивале, имале и таку „да из њиховијех 12 племена и цар може бити изабран". Од Млечића веле да су имали привилегије да се Паштровић може оженити првом Млетачком властеоком, а сваки Млетачки властелин може узети за жену Паштровку. Зато до данашњег дана никакав Паштровић неће да носе опанке већ праве ципеле, и ако их нема, радије иде бос.

Под Млечићима у Паштровићима је било овако уређена управа: Сваке године бирају се редом између племена четири суђе, двије војводе, дванаест властела и шест старјешина. Сви су они сједјели у граду Св. Стјепану (на једном малом острву, гдје су сад готово све саме магазе) и управљале одатле земљом и народом. Добијали су од Млечића и неку малу плату. Становници нијесу плаћали никоме никаква данка, већ су само имали да чувају границу од непријатељскијех упада, и на позив Млечића да иду у рат, и тада су добијали плату. Поред својијех старијех привилегија они се поносе да никад нијесу Турцима плаћали хàрача, док су чак и њихови сјеверни сусједи (у Маинама, Поборима и Грбљу) то морали чинити. Они су на гласу са своје храбрости као и Црногорци, али као приморци богатији су од њих, и нијесу тако примитивни као они, и ако у погледу школа и наука не стоје ни у колико испред Црногораца. — И они су понајвише лијепи и пријатни, и тешко је одлучити да ли су у томе бољи људи или жене. Нигдје ниједно Српско племе нема обичаје тако различите као Паштровићи.

Послије овог најпотребнијег описа овог народића да наставимо о свадбеним обичајима Црногораца.

У Црној гори као и свуда код Срба женидба и удадба не зависи ни од младића ни од дјевојке већ једино од родитеља, а она гледају много више на глас породице, него на личност невјесте или младожење. Родитељи вјере своју дјецу, а они се нијесу ни виђела, и не само да није обичај тражити уз дјевојку мираз, него се мора за њу платити и њену родбину даривати. У почетку овога вијека у Србији су тако много искали за дјевојке, да се сиромах човјек није могао оженити, те је Црни Ђорђије издао заповијест да се за дјевојку не смије искати ни узети више од једнога дуката. Дјевојку проси отац или брат младожењин, а може се послати и ко други, и за то се бирају обично рјечити људи. Обично

у вече (кад су људи сигурно код куће и нијесу у послу) упуте се просци дјевојчиној кући с накићеном чутуром ракије или вина, и понесу собом за обиљежје дјевојци, ако је испросе, сребрн или златан новац или прстен. Пошто просци кажу зашто су дошли, пруже оцу дјевојчином чутуру да пије. Ако је он прими и напије се, значи да пристаје; а ако дјевојку није вољан дати, он је не прими. Пристанак, који се пропрати метањем неколико малијех пушака, може се добити, а да се дјевојка и не види; тек доцније, код уговарања свадбе, обично се она покаже. Ако родитељи дјевојку неће да даду, они то лијепијем начином и учтиво одбију, или да сад имају пречијех послова и да не могу на удају мислити, или да ће се размислити, и тако што слично. Понекад се доцније прошење обнови, и ако родитељи дјевојку никако не пристају да даду, онда се просцима каже: за сваки други посао увијек су добродошли у њихову кућу, али у овој ствари нека их поштеде, и т. д. Понекад се родитељи споразумију о заручивању своје дјеце још док су сасвим мала; у Србији то бива без икаквијех нарочитијех припремања, већ као у шали, и онда се за дјевојку рекне да је поклоњена. Приповиједа се да су родитељи уговарали док су им жене биле трудне да ће се опријатељити, ако једна роди мушко, а друга женско. Ако у кући има више дјевојака, држало би се за велику увреду просити млађу, док се старија није удала. — Ако је дјевојка једном обећана, то се ни једна страна не смије више одрећи: то би се држало за највећу срамоту, и био би то довољан повод за непријатељства. Кад један проси дјевојку није добро да то чини и други, прије него што први буде коначно одбијен. — По Грчком закону не смије се дјевојка удати испод 12 ни младић оженити испод 14 година. О ово се правило у Србији ријетко гријеши: шта више придају се још три године, али у Црној гори вјенчавају се права дјеца. У Србији просе дјевојку кад је у очевој кући одрасла и зрела за удају; и ако је испросе, журе се да је послије неколико

недјеља или највише послије неколика мјесеца у кућу доведу. У Црној гори често просе дјевојку док је још дијете, и ако се родитељи сагласе, могу је одмах одвести од куће. Неки тако и чине, а други је оставе да у родитељској кући одрасте и тек кад буде зрела за удају доведу је кући. Некад се дешава да за мушкарца од три године испросе дјевојку од десет година, и кад их послије неколико година сведу, невјеста је одавно зрела за удају а младожења још није. Али се чешће догађа обратно, т. ј. да је момак за толико година старији од дјевојке. У оваком случају млада спава са свекрвом, или с каквом дјевојком док не дође у зреле године. Јамачно су због прво поменутијех случајева и постале оне смијешне приче у Србији како жена диже крај ватре заспалог мужа и на рукама га носи у постељу, а он кењка и плаче. — Ако су обоје истијех година, то их пусте да заједно играјући се одрасту.

Напријед се мора уговорити не само кад ће се доћи по дјевојку, него и колико ће свата од младожењине стране доћи, да би се све спремило да се како ваља угосте и дарују. Сваки сват се нарочито мора позвати. Међу сватовима мора бити *стари сват, кум, првијенац, барјактар, војвода* и *ђевер.* У Србији има још и *чауш, прикумак* (као слуга кумов) и *гадљар.* Чауш збија шалу, капа му је накићена дрвенијем кашикама и лисичјим или курјачјим реповима, а по некад је сав обучен у курачју или јазавичју кожу; у руци му је нацак или буздован, којим лупа. Прикумак је умјесто барјактара. Али у Србији нема првијенца, и само се то име у народнијем пјесмама спомиње. У Паштровићима имају још двије *заставе,* који сједе на доњем крају трпезе према старом свату, и његове заповијести (као ађутанти) саопштавају у кући дјевојчиној. У Црној гори као и по сусједнијем крајевима дјевојка има два дјевера, који иду један с десне, други с лијеве стране. То су обично браћа младожењина, а ако нема њих, онда најближи рођаци и пријатељи. У Србији и у Босни по варошима, а у

Маџарској и по селима иду у сватове неколике жене (да дјевојка није сама међу људма), које се зову *јенђибуле,* и по том Турском називу може се нагађати, да је овај обичај позајмљен од Турака. Зет је обично војвода своме шураку, а ујак првијенац нећаку. — Сви остали сватови зову се *пустосватице* или (као у шали) *набигузице.* У Црној гори и у приморју и међу свадбарима код младине куће има стари сват и дјевери, а зову се стари сват и дјевери *од дома,* за разлику од младожењинијех који се зову *од пута.* При трпези сједи стари сват од пута с десне, а од дома с лијеве стране. Све наредбе управља стари сват од пута старом свату од дома. Дјевери од дома (обично браћа или рођаци дјевојчини) изведу кад треба младу и предају је дјеверима од пута. У некијем приморскијем крајевима сватови имају и *домаћина,* да би тако било подједнако главнијех личности и с младожењине и с младине стране.

Сватови су обично одјевени и наоружани што љепше може бити, зато се у народнијем пјесмама и каже „кићени сватови“. Ко нема лијепијех хаљина, тај и не иде у сватове. или позајми хаљине и оружје од другога. У Србији иду сватови по дјевојку обично на коњма, а у Црној гори гдје нема ни коња ни путева, пјешке. Сватови иду обично с барјаком, као у рат, а на то опомињу и називи као: војвода, чауш, итд. У великијем сватовима угледнијих људи може бити и више барјака. Понекад у Црној гори неколико сватова од дома изађу са барјаком у сретање сватовима да их поздраве добродошлицом. У Рисну барјак се вије само код младине куће. У овој се вароши приповиједа да су некад сватови умјесто барјака носили маслинову грану, о чему има трага и у народнијем пјесмама. Данас то бива само ако је младожења у жалости, и на грану се само привеже једна марама. Обично и младожења иде са сватовима по младу, али у Србији није то свуда у обичају, већ зависи од воље; он може младу и кол куће дочекати (као што се

такођер у народнијем пјесмама то казује). То није од великог значаја, пошто се и у Србији и у Црној гори и готово по свима сусједнијем крајевима вјенчање врши у мјесту гдје живи младожења. У Србији се младожења познаје у сватовима по марами која му је иглом придјевена на капи и виси му низ леђа; у повратку с младом има више такијех марама, које му је родбина младина придјенула. Од почетка свадбе па до свршетка и код младожењине и код младине куће, тако и путем од једне куће до друге, пуцају из малијех и дугијех пушака. Сватови кога год сретну на путу часте га хљебом, печенијем месом и вином; а гдје кроз село пролазе, часте њих: из оближњијех кућа износе им јело и пиће, празне чутуре напуне им за даљи пут. Кад буду близу младине куће, пошљу им муштулугџије да им јаве долазак. Њих обдаре марамама, и они се опет врате к сватовима. То у Србији чине војводе, а у Црној гори дјевери. Као што је казано, у Србији и у Црној гори главна је свадба код младожењине куће; код младине куће часте их само добријем ручком, или ако су из далека угосте их добро и на преноћишту. У Паштровићима, напротив, бива свадба код младине куће. Између осталога тачно се утврђује и како ће се сватови угостити; за свакога свата мора бити спремљен четврт печеног брава, и како у Паштровићима, као готово свуда код Срба, браве пеку цијеле на дрвеном ражњу, то се тако печени цијели и изнесу и пред сватовима се сијеку на четворо. Интересантно је да се у Паштровићима на свадби брав не пече с главом, као што се то обично чини. Приповиједа се да је овај обичај постао отуда, што су једном тако печену главу метнули пред старог свата и као у шали рекли: глава пред главу, а остали се сватови нашли тијем увријеђени и покрвили се. Од тога времена, веле, за сватове се пеку брави без главе. Још тачније је у Паштровићима одређено пиће за свакога свата. Има седам здравица, и чим се седма изговори, морају устати. Здравице су ове: 1) у славу

божију; 2) у славу свијех светијех; 3) у здравље домаћиново; 4) у здравље свештеника; 5) у здравље кумово; 6) у здравље царево; 7) у здравље цијелог друштва. Свака се здравица (као нека молитва) прије пијења изговори, и испјевају се кратке пјесмице уз то. Ове су здравице у обичају код свију Срба, али изгледа да нигдје нису тако усавршене као код овијех примораца, а нарочито код Паштровића и Ришњана. Одвело би ме сувише далеко ако би се на њима дуже задржао.

У Србији се обично обећани новац за дјевојку даје прије свадбе, а у Црној гори кад су сватови за трпезом изнесе се лијепо нашарана погача и стари сват од дома тражи од старог свата од пута да погачу позлати. Он одмах умјесто младожење извади новце и нарећа по погачи колико је за дјевојку погођено, и из пристојности метне нешто више, али ријетко је мање од 12 талира, или 24 фор. ср., и потом пружи погачу заједно с новцима домаћину. Овај опет да одговори пристојности младожењиној не узме онолико колико је уговорено, већ нешто мање, а остатак заједно с погачом преда младожењи, а сватови му сви углас захвале.

Док сватови једу и пију дјевојка се облачи у затвореној камари, обично плачући, а око ње њена својта и пријатељице те је тјеше. Кад се приближи вријеме поласка, изведе је покривену велом њен брат или који рођак (дјевери од дома) и предаду дјеверу. У Паштровићима изнесу хљеб (пшеничан), и на њему на мјесту у мијешењу за то начињеном чашу напуњену вином. У њу баци младожења прстен, а млада га извади са оба средња прста и метне пред младожењу. То се понавља три пута, за тијем младожења узме прстен и наметне га млади на прст између малога и средњега десне руке. Кад су свати већ готови да устану и поведу дјевојку, даје јој се *добра молитва*. Простре се насред куће струка и дјевојка клекне, па пружи од себе руке, на које јој натрпају малијех пушака и ножева, колико год држати може, а два заставе узму јој вео с главе и

држећи га раширена изнад ње један од њих говори: „Помози, Боже, и намјери се велики добри час! Моја ћерчице! Бог ти дао мјесто порода девет синова и десету кћерцу за милост; два као два стара свата; два као два заставе; два као два првијенца; два као два дјевера; један добар и поштен као твој отац; а ћерка била добра и поштена као твоја мајка".[1]) Уза сваки овај благослов сватови вичу: „Амин". Кад сватови већ устану да пођу, онда опет на кућноме прагу простру струке, и дјевојка клекнувши на њих, отац јој, или ако га нема, који сродник који га заступа, држећи у рукама бокару вина овако даје добру молитву: „Помози, Боже, и намјери се велики добри час! Ајде с Богом моја кћерце! Из овога дома ижљегла у добри час! а у други уљегла у бољи час! Да Бог да, моја кћерце; да ти креши и реуши (т. ј. расте и напредује) свака твоја работа, како вода о Божићу,[2]) а лист и трава о Ђурђеву дне. И да ти сваки твој брат и пријатељ завиди на добро! И да ти у ови дом повратка више не буде, већ ако гостом кад дођеш!" А тако је од прилике благослови и свекар, само другијем ријечима, кад дође у његову кућу. — И по другијем Српскијем племенима има трагова „добре молитве" али с друкчијим обичајима.

У Црној гори и у Рисну, кад сватови од младине куће хоће да пођу, изнесу један пшенични хљеб („сомун" или „колач") и на њему у средини на мјесту у мијешењу за то начињеном чашу с вином, и сви сватови почињући од старог свата од дома из ње помало пијну не додирујући чаше већ држећи хљеб у рукама и благосиљајући младу. На посљетку дође хљеб у руке дјеверу, који искапи чашу и даје је млади, која је чува до вјенчања, па се онда сватови њоме обреде сркнувши помало вина. Чаша остане послије млади за спомен и зове се *молитвена*

---

[1]) Овако се обично каже, а ако се за мајку не може баш што добро рећи, то даде повода за шалу и смијех.

[2]) Зима је тамо обично кишовита, и вода, које због зиме у ово доба у другијем крајевима нема, овдје тече потоцима.

чаша. У Дубровачком крају код католичкијех Срба, гдје је обичај да чашу с вином с једнијем вијенцем од цвијећа носи дјевер зове се *невјестина чаша,* или *молитва.*

Кад сватови при повратку с младом буду близу младожењине куће, опет пошљу муштулугџије, и прије него што дјевојка ступи у кућу, врше се разни обреди. У некијем Српскијем крајевима изиђе јој из куће у сусрет једна жена с мушкијем дјететом на десној руци, а у другој с крпом платна. Дијете се дода дјевојци на коња, која га опаше црвенијем концем или сличном пантљиком, а платно се простре испред ње у кућу. Затијем јој се дода сито с разнијем житом из кога она руком баца преко себе на све стране. На посљетку се скине с коња и по простртом платну уђе у кућу; у некијем крајевима носи собом и оно мушко дијете. У Бачкој у Маџарској *прикумак* дигне младу с кола и унесе је у кујну; ту јој даду преслицу с кудјељом и вретено, и она њима додирне сва четири зида; за тијем јој додаду под оба пазуха по један хљеб, у уста комадић шећера а у руке једну боцу с вином а другу с водом, које она унесе у собу и метне на сто.

Као што је речено, права свадба почиње у Србији (као и по већини другијех крајева) тек кад се млада доведе у кућу;[1]) али у Паштровићима даду тада сватовима само погаче или хљеба намазана медом, што се зове *масаоница,* и сви пустосвати иду кући, и само се за часнике и најближе рођаке изнесе ручак.

Млада мора даривати све сватове, и зато дјевојке годинама проведу спремајући дарове. У Србији

[1]) Сваки сват, као и сваки други који је позват донесе од своје куће разнога јела и пића. Неки часници н. пр. донесу живога или печенога овна, други прасе, кувана меса, колача итд., а сваки донесе и погачу и вина или ракије. Све ово приказује јавно чауш при трпези у шали. Кад н. пр. хоће да прикаже живога овна, коме су обично на рогове набијене јабуке, а чело му навараклеисано, он се као уплаши, и страшљиво пита, каква је ово животиња? — прасе прикаже каквијем другијем смијешнијем именом н. пр. водени пацов, итд.

се ови дарови заједно с младинијем хаљинама понесу из родитељске куће и на дан свадбе се јавно раздају нарочитијем начином. Два свата метну дарове на мотку од заставе, и с пуцањем из пушака носе ка трпези, и чине се као да под теретом морају посртати, па их раздаје јавно чауш како је шта коме раније намијењено и свакоме предаје. И то бива у шали и у весељу, јер о свакој ствари рече чауш што згодно и шаљиво. За то вријеме стоји млада поред дјевера и клања се послије сваког чаушева говора. У Србији дарују се обично кошуљама кум, стари сват и дјевер, а и свекар ако га има; остали гости добију највећма по пешкир. У Црној гори и у цијелом сусједном приморју сватове дарују из младине куће (као што се и у народнијем пјесмама пјева), а кошуље су врло ријетке као дарови, па и сам младожења може бити задовољан ако добије пар кошуља, јер у овим крајевима нема ни конопље ни лана, и платно је уопште врло ријетко; чак је нестало и пешкира у некијем крајевима. У Црној гори добије га само кум и за вријеме вјенчања објеси га преко рамена; остали се дарују новцем према стању (сваки најмање једном цванциком); али се приповиједа да је раније сваки добијао мараму, која се звала *лакат свиле*, из чега се може закључити да је дар првобитно заиста био аршин чохе. У Паштровићима су и ови поклони утврђени и то: сваком пустосвату мора се дати 10, а часницима 20 крајцара; осим тога мора млада донијети своме будућем свекру и свекрви свакоме по два талира (четири форинте). У овом крају сватови не узимају собом хаљине младине, већ их доцније донесу сродници; у некијем мјестима људи још исте ноћи а у некијем жене послије неколико дана. Све што млада донесе у кућу, изброји се пред свекром и пред свекрвом, на случај да млада остане удовица без порода. У томе случају дођу њени рођаци, обуку је у црнину и са свијем што је донијела врате је опет кући.

Сјутра дан рано ујутру млада узме судове за воду

и с дјеверима уз пуцање из пушака иде на извор одакле њени нови укућани носе воду. Тамо почасте који се десе хљебом, месом, вином и ракијом, па се исто тако с пуцањем пушака и млада с пунијем судовима воде врате кући. Сад млада узме леген и убрус и полива сватовима да се умију, и сваки јој баци по један новац у леген. Осим тога сваки који је на свадбу дошао колико год пута се сретне с младом и дјевером, и она га пољубу у руку, мора је даривати паром (од прилике једна крајцара). Уопште сватови се труде на разне начине да скупе млади новаца. Један н. пр. узме псето и вели да је јагње и хоће да га закоље, ако га не откупе; други узме прасе под пазухо као гајде, и ко неће његову цику да трпи, мора га откупити; неки оседлају вола и доведу га у кућу, да би га даривали; неки се опет обуку као калуђери просјаци, или као дјевојке па љубе свакоме руку да им што дарује, итд. Све што се овако скупи добија млада.

У некијем крајевима у Србији јашу сватови (осим часника) на коњма од куће до куће и позивају на свадбу, говорећи као у шали да сваки *понесе шта ће јести*, што у осталом и иначе бива. Код сваке куће мора се привезати кудјеље на узду коњу, што они донесу млади.

Код имућних људи свадба траје у Србији по недјељу дана. Два дана прије него што се пође по младу почиње гозба и траје дан и ноћ док кум не оде.[1])

[1]) Код Турске властеле у овијем крајевима, која је готово сва од истурченијех Срба, траје свадба три до четири недјеље; али се не игра и не пјева, осим ако то не чине Хришћани које од својих поданика често у великом броју позивају. Њихове најмилије забаве у овакијем приликама јесу трке на коњма, о чему се и у народнијем пјесмама пјева, и трке пјешке. Некад се приређује и пузање уз дрво. За то се изабере највиша јела или буква, огули се кора и намаже се сапуном и лојем. На врху се притврди неколико аршина црвене чохе, и ко буде сретан да се успуже и скине чоху, добија је као награду. Ради тога се искупе из читаве околине понајвише Турци и Цигани. Сваки објеси о врат обично торбу с пепелом којим од времена на вријеме посипа руке. Сватови посматрају до које се висине најбољи пузач могао успети. Често бива да тако дрво остане још дуго послије свадбе, док се не нађе какав који се могне успузати до врха.

Непрестано се и игра и пјева. Сватови играју коло и пред младином кућом и пред младожењином кад је доведу. У Црној гори и у сусједнијем приморскијем крајевима гдје су куће у врлетнијем мјестима да се не може играти, игра се на гумну које је обично поплочано каменом и оперважено ониским каменијем зидом, да се на њему може удобно сједјети као на клупи.

Чим се дјевојка изведе из њене собе, она се готово непрестано клања, а нарочито кад кога пољуби у руку, и пошто га пољуби; кад сватови наздрављају и пију; на путу док иду кроз село; и овако се понизно мора држати цијеле прве године, или бар док се примјетно не види да је у другом стању, тада је свекрва од тога ослободи. За вријеме свадбе млада је права мученица: она за цијело то вријеме мора бити на ногама, посљедња легне спавати, а прва устане. Ако јој се деси каква потреба, она долази у велику неприлику, јер без дјевера не може се ни корака маћи, а стиди се да му тако што каже, а нарочито што и чауш и други весели људи и без тога пјевају дјеверу пјесме, у којима се јасно наговјештава гдје треба да је води. На путу, па макар он цио дан трајао, била би највећа срамота како за њу тако и за све сватове, ако би морала свршити природну потребу, и да би се од тога сачувала једе врло мало и то само чврсту храну, н. пр. тврда јаја. За трпезу не смије сјести, и уопште јести да се види. Дјевер се зато труди да јој кријући што дода, и она исто тако кријући поједе. Ради тога у Србији дјевер је води у засебну собу, а у Црној гори, гдје у кући нема такијех соба, у један угао, који је завјешен простирачима, да је сакрије од очију сватовскијех док она нешто поједе.

Већ је речено да се млада доведе у кућу младожењину прије вјенчања, и поп је тек сјутра дан тамо вјенча. Прву ноћ, или ако пут дуже траје и више ноћи прије вјенчања, а најчешће и прву ноћ послије вјенчања, млада спава са дјевером. И ако се за дјевера бирају млади и нежењени (истина

понекад и ожењени) људи и, у ријеткијем случајевима, и који и нијесу род младожењи, опет се не зна ни за један случај злоупотребе овога колико значајног толико и необичног повјерења, што би уосталом био највећи гријех као и родооскврњење, јер се дјевер и млада сматрају као брат и сестра. Кад се напосљетку младенци сведу отвори се велика пуцњава из пушака, и чауш обично повиче: „свршено је с дјевојком, сватовима ваља ићи кућама". Сјутра дан уз пјесме и друге обреде очешљају младу као жену. У Биограду а и по другијем варошима источне Србије, показују послије прве ноћи јавно младину кошуљу, и ако нађу каквијех трагова, сви су радосни и часте све госте и родитеље младине меденом ракијом, а ако не нађу, све је мирно и ожалошћено. По свој прилици овај обичај је дошао из Бугарске, гдје се, како причају, у томе још даље иде. Ако не буде никаквијех трагова, онда при служењу ракијом родитељима младинијем наслуже у шупљу чашу, и онај који служи затисне је оздо прстом, и чим је преда и одмакне прст, све се проспе, и родитељи младини имају да издрже велико ругање, и морају се старати да зета умире, што обично бива поклонима, ако нијесу ради да им њихову ћерку врати.

По старим предањима и пословицама младенци у Црној гори и у Херцеговини нијесу спавали заједно преко цијеле прве године, већ млада спава са свекрвом, а младожења код стоке. У Црној гори и сад се још дешава да се млада од стида недјељама не може склонити да спава с мужем. Тај претјерани стид објашњава се тиме што у кућама у Црној гори, гдје нема засебнијех одаја, и што су поред тога увијек отворене, младенци морају у ком углу усред остале породице простријети своју постељу. Некад мора доћи мати младина да је наговара да се покори дужности новога живота. Она обично легне између зета и кћерке, па кад опази да је она заспала, полако се извуче и остави младенце саме.

Код свијех Срба је обичај да сродници младини послије извјесног времена иду млади *у походе,* а

њима се опет по позиву *иде у првиче* или *првичје.* Ми смо већ поменули да у Паштровићима и у Црној гори дођу пријатељи одмах у походе с хаљинама младинијем. У Црној гори млада иде у походе својима с два дјевера, али не смије више од двије ноћи ноћити код својијех сродника. У Паштровићима позивају обично уз месојеђе на *побожићну част* за седам година узастопце, и позвани остају у гостима по шест, седам дана; а послије седам година иде се и без позива. Осим тога у Паштровићима је услов да прве године млада месојеђну недјељу проведе у родитељској кући, или, ако их нема, у кући својијех сродника.

У Србији за вријеме Турака није ријетка била *отмица* дјевојке. Кад је младић неку дјевојку узалуд просио, или ако напријед зна да му је родитељи неће дати, он скупи неколико својијех другова и иде у отмицу. Кашто отмичари довребају дјевојку код стоке, или кад пође на воду, па је ухвате и одведу; а кашто ударе на кућу ноћу (као хајдуци), па обију кућу и свежу дјевојачкога оца и браћу, док нађу дјевојку и одведу. Кашто се побију дјевојачка браћа и рођаци с отмичарима и буде меса доста. Зато отмичари не смију ласно да ударе на кућу гдје знају да има много рода у дјевојке, а особито гдје је село сложно; јер и сељаци, како стану пушке пуцати и учини се буна, спопадне сваки своју пушку па трчи у помоћ. Свему је селу срамота кад се из села отме дјевојка, а отмичарима још већа кад се врате јалови. Кад отмичари докопају дјевојку у руке, онда је већ неће оставити, макар сви изгинули. Понекад је дјевојка вољна и иде радо с отмичарима; ако ли се стане отимати и неће да иде, онда је вуку за косе и деру штапом као вола у купусу. Отмичари не смију ићи с дјевојком момачкој кући, јер пођу кашто сељаци с родом дјевојачкијем за њима у потјеру; него је одведу у шуму, и тамо је вјенчају у каквој колиби (пударској или пастирској). Поп мора вјенчати, ако му се и неће, јер хоће да га бију. Кад дође по-

тјера у село, отмичари и његови рођаци се сакрију, ови откуд су отмичари, изиђу преда њих лијепијем начином и граде мир. Ако се тако помире, добро; ако ли род дјевојачки оде кадији на тужбу, онда морају доћи и отмичари с дјевојком. Кад угледа мати дјевојку на мешћеми, а она се стане бусати рукама у прси, и јаукати: „Куку мене! ево роба мога“. Кад се почну судити, кадија најприје пита дјевојку: „Или је сила, или драга воља?“ Ако рече дјевојка да је сила, и да она неће с онијем момком живљети ни данас ни сјутра, макар је сву исјекли на комаде, онда је зло за отмичаре; морају лежати у апсу и плаћати глобу, а родитељи узму своју кћер натраг. Ако ли дјевојка рече (као што понајвише бива): „Није сила, веће драга воља; ја ћу за њим и у гору и у воду“, онда отмичари даду штогод кадији, па се помире с дјевојачкијем родом, и одведу дјевојку кући те чине свадбу. Дјевојке отимају понајвише момчад која немају родитеља, или ако их имају, а они их не слушају, него се скићу којекуда; а за поштена момка и од поштена рода слабо ће кад отети дјевојку, нити ће такови момак отићи с друштвом у отмицу, а за то их има доста који су вољни то учинити, и питају: „Хоћеш ли да ти се отме ова или она дјевојка?“

Црни је Ђорђије био забранио отимати дјевојке: издао је заповијест да ће свакога момка за кога отму дјевојку погубити; попа који вјенча отету дјевојку обријати (распопити); кума дјевера и старога свата ударити на шибу, а осталијем отмичарима сваком по 50 батина ударити. Пошто Турци 1813 године обладају Србијом, отмица се опет поврати, али је после кнез Милош Обреновић, судивши неколицини по закону Карађорђијеву, истријеби са свијем у подручју своjему.

У Црној гори и данас бива отмица, и ако се при том не пролије крв, или дјевојка није за другог испрошена, обично се временом измире; а ако ли је једно од та два случаја, онда наступа крвна освета. Чуо сам од људи којима се може вјеровати, да је

било примјера да се и жене отимају од мужева. То бива н. пр. ако се неко вјенча са женом која је побјегла од мужа из друге нахије. Остављеном мужу или његовијем рођацима и саплеменицима дужност је да се за ову нанесену им срамоту освете тиме што из оне нахије, у коју се одбјегла жена удала, отму ма коју жену, и вјенчају је и преко њене воље за ма кога међу њима.

У Грчкој цркви може се муж од жене раздвојити ако има разлога за то у грађанском законику на основу канонског права. У онијем крајевима гдје црквене власти воде надзор над световснијем, раздвајење је отежано; а у онијем, гдје се свештеник мало за то пита, раздвајање је врло често. Под пређашњом Турском владом раздвајање је била ствар више Турскијех судија, него Хришћанскијех свештеника, и може се замислити како се при томе мало водило рачуна о законскијем прописима, и то у толико мање што ове судије, који су то звање често скупо купили, морају живљети од наплаћивања за суђење, и ради су да ма шта суде, да би што зарадили. Они би се само смијали кад би могли све људе раздвојити од њиховијех жена, као што се уопште радују сваком злочинству од кога могу што зарадити. У Црној гори владика, као духовни и свјетовни поглавар треба сваки распуст да врши, и обично он и даје пресуде. Али и у овоме раде Црногорци без икакијех обзира, како им је воља. У овијем случајевима освета заступа правитељство, и она је једина брана неограниченој самовољи на женидбу и раздвајање, јер је довољан повод за крвну освету, ако ко отјера жену, или ако неће да је врати, ако је од мужа побјегла и отишла у род. Оно истина лакше је и мање опасно онима, који су од јакијех породица да се развоје од жене и жену отјерају или напусте, а с другом да се ожене, него онијема од слабијих породица. Мора се признати добра страна крвне освете и с ове стране, кад нема правога правитељства. — Свуда је обичај да кад се муж раздвоји од жене судом, да јој за

распуст нешто, према своме стању, плати. Особити је обичај, који већ изумире, да човјек раздвојеној жени одсијече комад од какве њене хаљине, н. пр. од појаса, или од кецеље, или од мараме којом покрива главу, или од горње хаљине. Може бити да ово треба да значи да је веза раскинута, и да раздвојени ништа више међу собом немају (као н. пр. кад се два дјетета, пошто су се дуго као пријатељи играли, посвађају и раскину између себе сламку или длаку с главе и разиђу се у противнијем правцима); или се можда ово чинило да се жена осрамоти. Ово се обично чини пред судијом, пошто се расправе између њих још нека спорна питања; али разјарени Црногорац кашто ово учини и код себе у кући, и одмах је отјера.

Код свију Срба жене су јако потчињене мужевима, а у Црој гори држе их готово као робиње. Осим својијех женскијех послова, као да преду, тку, кувају, музу итд. оне раде и највећи дио пољскијех и другијех послова, које иначе људи раде. Често се може видјети како се жене с тешкијем теретима вуку преко стијена и планина, а муж иде празан с пушком о рамену и чибуком у руци. И при свем томе жена је срећна, ако добије мужа, који је поред тога не туче без икаква повода, само што му се тако прохтије.

Млади човјек и жена не смију ништа једно с другијем говорити пред другијем људма, јер би то било непристојно. Исто тако жена не смије свога мужа незвати именом, већ каже само „он“. Мужеви истина називају жене именом, али и они обично реку само „она“. Кад Србин пред каким угледним човјеком мора поменути своју жену, то најчешће рече „с опроштењем моја жена“. Многи мисле да је ово дошло због презривог положаја жене; али прије ће бити да се „с опроштењем“ при случајном помену жене односи на оно што је намијењено жени, што је њен задатак. С овијем изгледа да је сродно што се и за рођеног сина рече „*по гријеху син*“; у 21 пјесми

2-ге књиге[1]) уз ријеч отац (родитељ) стављена је ријеч *по гријеху*. Ово ће по својој прилици бити дошло од познатог калуђерског мишљења да је однос између мужа и жене гријех. — И ако се Црногорац тако презриво понаша према својој жени и тиранише је, ипак не трпи да је ко други вријеђа; најмања увреда најчешће се животом плаћа.

Црногорке, као и Српкиње уопште, а особито по Херцеговини, Босни и Србији не мијењају ни у чему свој начин живота за вријеме трудноће до самога порођаја, који је често изненади на послу. Причају да се жене породе у шуми кад су отишле по дрва, или уопште ван куће, узму дијете у кецељу, и врате се мирно кући као да ништа није ни било. Оне уопште рађају без ичије помоћи и без јаукања. Најстарија жена у кући обабичи је, т. ј. одсијече пупак дјетету. Често породиља послије неколико дана узме дијете с колијевком на леђа и иде за својим обичнијем послом. У некијем крајевими више или мање обичај је да рођаке и сусјетке шаљу породиљи јела и пића, н. пр. погачу, колача, боцу ракије и тако што. И новорођено дијете дарује се кошуљом, ситнијем сребрнијем новцем, или другом каквом ситницом. Дарови се шаљу или лично донесу, и тада гости сједе код породиље, часте се, пјевају и веселе се. Ово је у некијем крајевима, а особито у варошима. врло често. Сусједи за седам дана долазе свако вече у кућу породиљину, једу, пију и пјевају цијелу ноћ; кад им се задријема, смјењују се, тако да је један дио увијек будан, јер се вјерује да се породиља за седам ноћи од порођаја мора чувати, иначе би дјетету вјештице или зли дуси могли наудити.

У Србији мајке доје дјецу обично двије године; трећијех ускршњијех поста не смију га више дојити без допуштења попова. У Црној гори доје их три године, а тек четврте морају имати допуст од цркве; неке, кад то добију, доје дјецу и пет до шест година.

---

[1]) У 30-ој стр. 306 II књ. београдског издања. — Превод

У Црној гори нема љекара, или боље рећи нема их ученијех, али нема ни болести којијех има код образованијех народа. Најобичније су болести у Црној гори зими нервна грозница, од које је једна врста, особито у Црмници, врло опасна, и зове се *пошалина;* љети, особито око Скадарског језера и у Зети, наступна грозница. Противу овијех као уопште против свију унутрашњијех болести употребљавају само неколико домаћијех лијекова, или ништа, већ остављају самој природи да болест савлада. Често зову попа болеснику да му чита молитву. Од особите помоћи држе владичину молитву, али како свуда не може владика бити, то носе обично капу болесникову, и моле, да на њој очита молитву, и то им се увијек чини. Болеснике који дуго болују носе у манастире, особито згрануте, који бјесне, које калуђери вежу и ланцима и немилосрдно туку, да би н. пр. казали име ђавола који је у њих ушао. Онда напишу то име на једној цедуљици и баце у ватру. Како при овом необичном начину лијечења има по који случај да је неко оздравио, то су се неки манастири н. пр. Студеница прославили као чудотворни тако, да и сами Турци понекад таке болеснике тамо доводе. У лијечењу спољњијех повреда Црногорци су много вјештији. Многи се разумију да излијече какву рану, или да намјесте угануту или сломљену руку или ногу. Разумије се да немајући никаке науке и потребнијех справа понекога отправе на онај свијет кога би учени Европски љекари макар и сакатог одржали у животу; али и ја смијем тврдити да су они многе потпуно излијечили, којима би и Европски љекари спасли живот, али би остали богаљи. Они сами праве мелем за ране од маслинова зејтина, козјег лоја и воска, а лијече и травама. Међутијем никакав Црногорац то не ради као занат од кога би живио. И ако сваки према стању у земљи мора имати некога знања о ранама, ипак има појединаца који важе као мајстори у томе, и обично то знање прелази с оца на сина. За вријеме Српског устанка за

ослобођење, такви су природни љекари лијечили рањенике. Значајно је и необично да оваки лекари никад не допуштају рањеницима да пију воде, а дају им ракије[1]) колико год хоће. — Црногорци умију и каламити богиње, чему их је, како тврде, научио умрли владика; али како немају вјештачки справљене маје, то узимају од природнијех краста, и, разумије се, резултат није увијек онакав, како би се желело.

Мртваца обично умију, или цијелог окупају, и то људи људе, а жене жене; затијем му обуку чисту кошуљу, оките цвијећем и положе на углед; људма обуку најљепше хаљине, и око њега метну оружје. У гробу га покрију покровом. Ако је умрли тако сиромашан да нема чисте кошуље или покрова, то даду драговољно имућнији, и држе да су учинили једно добро дјело. Прави мртвачки ковчег ријетко употребљавају, већ леш обично метну на једну просту даску, и двије над њим саставе са стране. — Многи стари људи, који су близу смрти и очекују је, спреме још за живота такве даске, као што и жене спреме покров и одреде кошуљу коју ће јој обући. Иначе становници села спреме и даске и ископају гроб, и то све бесплатно. Чим се чује да је неко у селу умр̑о кућне старјешине оставе посао, и иду да мртваца закопају, а дођу и пријатељи из сусједнијех села. Ако је ту поп, и он прати мртваца до гроба, а ако није код куће, изведу га послије на гроб да га опоји. — Рођаке умрлога наричу иза гласа колико имају снаге, тако да слушајући издалека изгледа да пјевају. Оне величају и хвале умрлога, његову храброст, правичност и мудрост, и оплакују јад и жалост онијех који су послије њега остали. Чује се на пр. гдје узвикују: „Ко ће твога коња јахати?! Ко ће твоје хаљине но-

[1]) Ово пиће, које се у Србији највише пече од шљива, истина је слабо, али ипак опија, и рањеници су од њега првијех дана тако опијени, да ништа за себе не знају, и по њиховијем ранама брљају, траже вино, и врше свакојаке операције, и да они не дају од себе никаква знака бола.

сити?! Ко твоју мајку хранити?! Ко ће твоју дјецу загрлити?! У кога ће се твоја сестра клети[1])?!" итд. Ово нарицање настаје од часа смрти, прати мртваца до гроба, и траје још дуже времена. Најгласније је кад га понесу од куће и кад га спуштају у гроб, и својту и мушку и женску морају често силом задржавати да и они не скоче за мртвацем у гроб. Најтужније је нарицање мајке за сином и сестре за братом, и кад су саме код куће или у пољу, може се чути и послије двије и три године. На високом дрвеном надгробном крсту од неколико хвати изрезано је онолико кукавица колико родбине, а особито сестара за њим жали. Овај обичај јамачно је постао од народне приче, да је кукавица била некад дјевојка која је за изгубљенијем братом тако дуго тужила да се и Господу Богу досадило, и претворио је у кукавицу. Отуда бива да дјевојка, која је изгубила брата не може чути кукавицу, а да јој не ударе грозне сузе на очи, а отуда је и постала ријеч „*куку мене*". У садашње вријеме била би срамота ако би жена нарицала за мужем, а још већа ако би вјереница нарицала за својим вјереником, по свој прилици из истога разлога из кога се рече „с опроштењем" кад човек помене своју жену; али у народнијем пјесмама има да и жена нариче за мужем и вјереница за вјереником, па чак и дјевојка за својим драганом.

У Србији се приповиједа да у Црној гори има нарикача које за плату наричу за свакијем мртвацем; а у Црној гори се опет приповиједа да је то обичај у Херцеговини. Међутијем ни то није истина, и могло би се рећи да је прича о томе постала отуда, што се каква сирота жена, којој је имућни умрли, док је био жив, покашто по штогод даривао, придруживала онима што наричу да би што од својте умрлога добила, и ријетко јој је ова нада била напразно[2]). Кад у Црној гори пријатељи и

[1]) Најсветија заклетва Српкињама је: „Тако ми жив био брат!"

[2]) Доцније је Вук нашао праве овакве нарикаче у Кастелима (код Сплета); в. Рјечник з. в. нарикача. — Преводилац.

познаници долазе к мртвацу, обично иду један за другијем с наопако затуренијем пушкама на рамену, и један за то одређени гласно нариче. А кад се приближе кући или гробљу, потрче сви без реда, и сви гласно закукају. Често се умијешају у ову заједничку кукњаву и туђи људи, који се послије тога зато смију. Многи изгребу у знак жалости и лице, да крв потече, и да би се то видјело, не умивају се, већ се крв на лицу осуши, и тако недјељама иду с нагрђенијем лицем. Жалост траје најмање годину дана. За то вријеме не пјевају и не играју, људи се мјесецима не брију, а жене у почетку одсијеку косу или иду гологлаве, а доцније мећу на главу црну или плаву мараму.

Како у Црној гори нијесу ријетка убиства, то обично чим се чује нарицање, пита се „*од кога?*“ (т. ј, ко га је убио), и обично се одговара, ако је умр̏о природном смрћу: „*од Бога, од старог крвника.*“ Прави Црногорци ругају се сад Брђанима за тако питање и одговор. У Паштровићима сваки се смртни случај, ако је умрли од седам и више година објави по цијелој области и каже да ли је умр̏о од природне смрти или је убијен, и позове се на погреб. — Кад дођу у кућу почасте све вином и ракијом, шта ко хоће, и при том се често нарочито нуди да пије, „да не би ко сјутра дан рекао, да није довољно имао пити“. На гробљу пошто је мртвац закопан раздијели један из куће пратиоцима који посједају по воштану свијећу, а за њим иде други те их купи. Прије него што се свијећа врати, сваки је пољуби и рече: „за душу покојникову; нека му је мир и покој у царству божијем.“ — Затијем се послуже мало осољеном куваном пшеницом, и сваки добије по три чаше вина.

У другијем крајевима обичај је да се цијела пратња врати с гробља кући покојниковој, и ту се пије за душу му. На понекијем мјестима трећи и седми дан иду опет на гробље, и пошто се добро исплачу и искукају, почасте се хљебом и ракијом, и сиромашни људи дарују новцем. У некијем варо-

шима држи се у цркви служба за душу умрлога, и сваки се при изласку из цркве понуди хљебом и ракијом. У Србији се за душу дају обично три *даће* (и то у суботу увече, и у недјељу ујутру, *четрдесница* (послије четрдесет дана), *полугодишњица* и *годишњица*. На даћу зову све сељаке редом од куће до куће, и обично почињу овако: Дођите довече да споменемо мртве. На даћу дође и више чељади из једне куће, што за друге свечаности не би било пристојно, тако да се скупи по стотину душа. Ту треба да дође поп да очита кољиво, и друге молитве. Од кољива узме свако само по неколико зрна. На даћи напијају: „За испокој душе брата (како му буде име, ако ли је женско, а оно сестре)! Бог да му душу прости! Вјечни спомен и блажени му пôкој!“ А остали сви у глас завичу: „Бог да га прости!“ У некијем крајевима иду другога понедјељника по ускрсу на гробље те побушавају гробове, особито од оне године, дијеле сиротињи за душу и попови читају молитве и спомињу мртве. Друга субота испред великог поста зове се *задушнице*. На овај дан обичај је да сваки домаћин свима мртвима својијем, које он памти или има записане у читуљи начини по свијећу воштану, па све те свијеће састави у једну руковет и запали те изгоре мртвима за душу, али најприје ваља свакоме да намијени, н. пр.: ова оцу, ова матери, ова баби итд. Ако ли је близу манастир или црква, онда се те свијеће однесу онамо, и сваки своју читуљу дâ свештенику те све мртве спомену на служби, и ту онда кад свештеник стане спомињати сваки своје свијеће запали. Пошто свештеник спомене све мртве, зађу ђаци (или служитељи црквени) с леђеном воде и с котарицама, те свијеће погасе и покупе, па послије калуђери или попови праве од њих друге свијеће и пале у цркви. На гдјекојијем мјестима иду на задушнице и на гробље с попом, те и ондје спомињу мртве, читају им молитве, пале свијеће и дијеле за душу, дајући просјацима и сиромасима који се ондје скупе јела и пића, а помало и новаца.

И Црногорци имају као и остали Срби обичаје о разнијем празницима, само су код њих мање значајни и оскуднији. Ја ћу овдје покушати да опишем само обичаје о Божићу, који разноврсношћу и пуноћом превазилазе све остале. Дан рођења Христова зове се Српски *Божић* (што значи млади, мали Бог), а дан уочи Божића *Бадњи дан* (т. ј. дан кад се *бди*, од старославенског *бдјети* = бити будан). Пред овим даном пости се шест недјеља, и то тако, по правилима Грчке цркве, да се не једе не само месо, већ ни масло, ни јаја; и сама риба се смије јести само у неке дане. Код највећег дијела Српскога народа за Божић се пече *једно цијело свињче*, које у Србији зову *печеница* а у Црној гори и у приморју *пециво* (а тако се зове и свако уцијело печено бравче); у Херцеговини пак, гдје нема свиња, пече се овца, и зове се *заоблица*. Печеница обично мора толика бити да сви укућани читаву недјељу дана могу јести, а и госте да могу дочекати. Зато се најмање на мјесец дана прије изабере једно свињче и боље се храни него остала. Имућнији људи поклоне сиромашнима по једну печеницу, који немају свиња нити имају новаца да купе. У Србији се у великијем кућама поред свиња закоље и овца. Печеница се коље уочи Бадњег дана и зато се зове *Тучин-дан* или *Туцин-дан*, а пече се на Бадњи дан; кашто се на Бадњи дан и коље и пече. Гдје је мала кућа да се у њој не може наложити толика ватра колика је потребна да се цијело свинче испече, пеку га у шуми поред каквог посјеченог дрвета. Ришњани и други варошани који не воле хладно печење, и зато не припремају тако велике, пеку их на Божић рано (послије пола ноћи); неки имућнији и раскошнији сељаци пеку поред велике печенице и једно прасе. — На Бадњи дан за сваку се кућу посијеку два или три млада храста у шуми, окрешу се и подсијеку и донесу кући. Ове се облице зову *бадњаци*. Кад се сврше сви спољњи послови и кад падне вече, домаћин уноси бадњаке у кућу и наложи на ватру. Кад с првим бадњаком ступи преко прага

рече: „Добар вече и честит вам бадњи дан!“, а неко га од укућана поспе житом и одговори: „Дао Бог добро, сретни и честити!“ У Рисну и по другијем приморскијем мјестима, дјевојке и жене из куће обавију бадњаке црвеном свилом, концима и шиком и оките ловоровим лишћем и различнијем цвијећем. Док се уносе у кућу, запале се с обје стране врата свијеће. — У Црној гори умјесто посипања житом други је обичај. Домаћина с бадњацима сусретну с једнијем хљебом и крчагом с вином, и кад их метну на ватру, наздрави им и пошто се напије, напоји и њих (полије их). За тијем се пије у славу божију и сва чељад сркну из крчага. Пошто су бадњаци већ наложени, узме домаћица сламе и квочући (а за њом дјеца пијучући) простре по соби, или по кући, ако нема собе. По том узму неколико ораха и баце по слами. — У Рисну је обичај да се простирући сламу виче: куда слама, туда слава. Послије вечере пјева се и весели, причају се шаљиве приче да се ноћ прекрати (и по пословици се за ову ноћ каже да је најдужа, јер се с нестрпљењем очекује да сване). У Рисну је увијек један будан кӧд ватре да полије бадњак вином кад прегори. Сад нико не зна првобитни узрок и значење овом обичају. Послије поноћи на све се стране зачује пуцање из пушâка, и поздравља се наступајући дан, и што се више зора приближује, пуцање је све јаче.

Ко први из куће изиђе (већином још за ноћи) и оде на воду, узме собом жита и поспе извор, бунар или ријеку. Овом водом се умијеси пријесан хљебац, који се зове *чесница* и у њу се умијеси новац (колики, то зависи од имућности) и испече се. При ручку се овај хљеб разломи на онолико комада колико је лица за трпезом за свакога по комад. У чијем се комаду нађе новац, његов је, и то се држи као предзнак да ће у наступајућој години бити срећан. У некијем кућама чесницу мијеси сам домаћин, у другима домаћица. У Црној гори чесница се мијеси на бадњи дан и увече се једе.

Велика се важност придаје томе ко ће први на

Божић дођи у кућу, и тај се зове *полазник* или *положајник*, и обично се за то неко раније одреди и позове; и да не би неко као непозват дошао, то тога дана обично нико не иде у другу кућу сем положајника. У Србији положајник долази рано, чим сване. Он носи собом у рукавици жита, па кад назове с врата: „*Христос се роди*“, онда поспе из руке житом по кући (а из куће ко поспе њега, и одговори му: „*ва истину роди*); па онда *скреше* бадњаке, т. ј. узме ватраљ, па удара њиме бадњаке гдје горе (да скачу варнице) говорећи: „оволико говеда, оволико коња, оволико коза, оволико оваца, оволико крмака, оволико кошница, оволико среће и напретка“ итд.; по том разгрне пепео покрај огњишта и метне онде неколике паре или укрупно какав новац (како који може). У Рисну метне се новац на бадњак. — Гдјекоји донесе и повјесмо те превјеси преко врата. Пошто на одређено мјесто сједне, жене га огрну губером или поњавом, да им се хвата дебео скоруп. Пошто му даду те заложи што и напије се ракије, онда отиде својој кући, па дође опет послије ручка, те га часте до мрака. Кад већ пође кући, онда га дарују марамом или чарапама, а некад и кошуљом, али свакојако осим тога и колачем. Ако се случајно деси, да неко други дође први мјесто одређенога положајника, па макар то било и други дан, и с њим се ради као с положајником. Често имућнији људи иду као положајници сиромашнима и донесу јела и пића, чиме се цијела кућа части. У Рисну положајник долази обично послије подне с крчагом вина у руци, окићеним цвијећем или воћем. Дошавши пред кућу, јави се избацивши пушку, а при одласку поред осталијех поклона опет му крчаг напуне вином. Кад се поодјутри, пошто намире стоку, онда сједу за ручак. Али прије него сједу за ручак избаце по неколике пушке (тако и ујутру рано кад устану). На Божић се обично руча с вреће (простре се празна врећа мјесто чаршава или по чаршаву). Прије него што почну јести, скупе се сви око софре те се моле Богу (држећи свако

по једну воштану свијећу у рукама) и *мирбожају се*, т. ј. изљубе се сви редом говорећи: „Мир Божји: Ристос се роди, ва истину роди, поклањамо се Ристу и Ристову *рожанству*“*!* Овом приликом може се видјети да се пољубе муж и жена, што би се иначе држало да је срамота и непристојно. У Рисну љубљење почиње у цркви, послије јутрење; поп изљуби прво иконе, па се послије изљуби са свима у цркви; људи такође изљубе иконе, па послије међу собом. Који се не изљубе у цркви, љубе се послије пред црквом; том приликом се неки који су били у завади измире, и обично млађи пријеђе старијем. — Пошто су се у кући са запаљенијем свијећама изљубили, домаћин покупи све оне свијеће у једну руковет и усади у жито, које стоји на софри у каквој карлици, или у чанку (свакојако жито помијешано заједно; у том житу стоје и колачи којекакви). Кад почну ручати, неки најприје окусе сира, неки печенице, а неки (као по Сријему и по Бачкој) прије свега срчу *вареник* (вруће замеђено и забиберено вино). У Рисну прво окусе печене бијеле џигерице, „да све јело у стомаку буде лако као бијела џигерица“. Око пола ручка устану у славу. Тада домаћин изломи чесницу, ако то прије није већ учињено; за тијем погасе свијећу онијем житом, а на дим од фитиља поспу вином; жито послије даду жене кокошима „да много јаја носе.“ Софра се не диже три дана, већ се само покупе кости и мрве, и поново се донесе печење и друга јела; ни кућа се не чисти за три дана. До малог Божића говори се, кад се двојица срету на путу, или кад који дође у кућу, *Ристос се роди* (мјесто *добро јутро, помоз' Бог* и *добар вече*), и одговара се: *ва истину роди.* У Србији не изгори се цио бадњак, већ се крај дигне с ватре, угаси се и метне међу гране младе воћке, да боље напредује.

Овдје ондје има разнијех другијех обичаја који већ прелазе у врачање. Тако н. пр. у Црној је гори обичај кад чобанин на бадњи дан дође кући да га његова жена удари вратилом преко леђа „да стока

напредује". У Херцеговини и у Босни обичај је да се на Божић *сјаче,* т. ј. домаћин рано ујутру виче: *сјај,* Боже *и Божићу, нашему или нашој* (по имену свијем укућанима редом). Овај обичај добио је своје име *сјакати* и *сјакнути* (од викнути *сјај*). У Рисну пошто се печиво скине с ражња, тјера домаћин ражњем дјевојке (ако их има) по кући вичући: „бјежи зло из куће!" и држи се да ће се брзо разудати.

Игре су у Црној гори највише тјелесно вјежбање, н. пр. гађање каменом у какав нишан, или бацање с рамена ко ће даље бацити, скакање, и слично томе; исто тако гађање у нишан из пушака. Али зими, особито ноћу крај ватре, имају и другијех веселијех игара, које су налик на њемачке игре „фоте". Тада се и загонеће, и имају велику множину загонетака.

Црногорци играју или *коло,* као и остали Срби, или у двоје, једно прима другом, и кад мијењају мјеста и пролазе једно поред другог, држе руке према глави, као да се бране од напада. Свирка им је некад гадље, или проста свирала: али играју и без свирке. Али за пјевање најобичније су *гусле.* Готово у свакој Црногорској кући имају гусле, и мало има Црногораца који бар мало не умију гудјети. Како су оне по себи просте, тако је прост једноставан и њихов глас, али како се уз њих највише пјевају јуначке пјесме, то на јунаштво поносити Србин и не слуша глас гусала, већ оно што се пјева и што га одушевљава. То је за Црногорца најмилија забава. Они истина имају и старијех пјесама, које су у цијелом Српском народу познате, али их много више име новијих, о њихову ратовању и четовању против Турака. Занимљиво је да ове новије пјесме далеко изостају пјесничком љепотом иза старијех народнијех пјесама; многе су просто ређање догађаја у стиховама, без пјесничкијех украса. Ово би се могло протумачити што су Црногорци својим стањем

као у свему тако и у овоме били принуђени да се ограниче на оно што је најпотребније. Они истина имају и љубавнијех или женскијех пјесама, које пјевају женске обично у два гласа, и које пјесничком љепотом не уступају осталијем Српскијем народнијем пјесмама, што показује да им је порекло старије.

Одијело Црногораца је уска до кољена дугачка хаљина с ускијем рукавима, од грубог бијелог сукна, које сами праве. На први поглед рекло би се да се закопчава, али се не закопчава, а не би било ни могуће, јер је сувише уска. Даље, пошироке чакшире до кољена, које на Аустриској граници праве од простог плавог сукна, званог *раша,* и које се гради у Дубровнику; даље у унутрашњости праве се од још грубље материје, као сукна неуваљаног. Од кољена до чланака су *докољенице* од исте материје као и горња хаљина. Оне се под кољеном вежу, и дуж листова се стегну ковчама. На ногама носе кратке вунене чарапе, које једва покривају докољенице, и *опанке,* испреплетене опутом и привезане за ногу. На глави носе капе од црвене чохе посувраћене до врха, и спољна посувраћена страна постављена је црнијем платном; кад се платно поцијепа, остаје сва капа црвена. За капом држе новац и друге ситнице, а у рату фишеке, да их лако дохватају. Око капе многи носе мараме разне боје, које су код млађијех и имућнијех људи често свилене, и тако омотане изгледају као мала чалма. У Црној гори кошуље се ријетке носе; многи немају их никако, а оно мало што их носи, понајвише имају само једну, и кад је у неколико недјеља ваља прати, иду за то вријеме без кошуље. Многи носе под горњом хаљином чохани џемадан понајвише црвен, који се пресамићује, а преко горње хаљине носе богатији чохани, обично црвен јелек без рукава. И џемадан и јелек обично су од фине чохе и често извезени златом и гајтанима, и јелеци су украшени сребрнијем и позлаћенијем пуцетима и копчама. Преко хаљине по слабинама се опасују вуненијем

обично црвенијем појасом, а преко овога припасују силај за који задјену малу пушку и велики нож. О кајишу на силају (или о засебном) висе двије мале фишеклије оковане цинком и једна кеса за новац или друге ситнице, даље, мазалица да оружје подмазују и чувају да од кише не зарђа, и кресиво, које је тако направљено да може послужити и као извојац, и као шило да прочачка фаљу на пушци. Поред тога сваки Црногорац носи *струку* сиве боје од грубог домаћег ткива, без које се никад никуд не миче. Кад је лијепо вријеме носи је преко рамена, кад је киша заклоња се њоме и чува, колико може, оружје да му не закисне, а ноћу му је простирка. То је црногорско одијело и љети и зими. Они увијек иду головрати, и они који немају џемадана и голијех груди. Код многијех, који немају силаја већ пушку и нож задијевају за појас или за каиш од фишеклија, види се и го трбух од појаса докле везују чакшире. Ово право одијело Црногорско разликује се доста (као и све остало) од одијела сусједнијех крајева особито од онијех на источној страни. Ови н. пр. на глави носе праву чалму; мјесто једне пушке за појасом, носе двије, итд. — Сваки Црногорац носи бркове, а браду и косу око главе до половине брију. Али се не брију редовно, већ или о великијем празницима, или кад им брада прилично нарасте, или уопште кад се деси прилика за то. Брију један другог, или један учини тиме другом услугу. Уопште Црногорцима није стало до тога да буду лијепи, и кад би ко на то гледао, презирали би га и ругала би му се.

Женске носе од платна или вуне, шарено извезену по рукавима и грудима кошуљу; преко ње дугу хаљину од истог бијелог сукна као и људи с ускијем рукавима. Преко ње се опасују три прста широкијем кајишем, окованијем месингом с црвенијем камењем, од кога с приједа на жутом ланцу виси бритва, а са стране с цинком окована кеса као код људи. Преко те горње хаљине другу без рукава

од истог сукна. Љети скидају хаљину с рукавима и носе само ону без рукава. С пријед покрива кошуљу шарена вунена кецеља с ресама. На ногама носе дуге чарапе до кољена и опанке. Свака женска има као и човјек струку, и млађе обично од црвеног или шареног ткива. Жене покривају главу марамом, а дјевојке носе капу као и људи, и готово само се тиме разликује, што се на њу пришивају разни новци, више или мање, према имућности. Жене плету косу у двије плетенице које су у дну састављене, и висе с пријед низ рамена; дјевојке је обавијају око главе. Неке се ките и обоцима. Младе жене, особито кад се празнички обуку, носе на глави разне ланчиће, игле и друге стварчице које изгледају као Европски накит, али је од месинга и бакра са лажном позлатом и лажнијем камењем; од истог метала често носе и прстење. И женској дјеци за неко вријеме брију главу. Најпотребније одијело, и мушко и женско, сваки прави себи, и само капу човјек купује.

Обично оружје Црногорчево је осим мале пушке и ножа и дуга пушка. Кундак у мале пушке је од једноставног туча и врло шиљаст, а у дуге пушке је врло танак и само окован тучаном или гвозденом тенећком. Такви кундаци у Србији се зову *арнаутски*. Лијепо и добро оружје једина је ствар до чега Црногорац много држи, и у чему он гледа свој накит. И код њих се заиста и налази тако оружје које се може назвати правим „накитом“. Често се може видјети код просто одјевеног Црногорци најчистијим сребром оковане мале пушке и вјештачки израђене, које се због свога сјаја зову *леденице*. Исто тако се могу видјети у Црној гори најљепше Дамаске дуге пушке са сребрнијем карикама и у сребро окованим кундаком. Највећи дио овог дивног оружја Црногорци су уплјачкали у разнијем бојевима с Турцима.

— Већ је поменуто да је Црногорцу најмилије

занимање рат, и за свакога би била највећа срамота да у њему не учествује. И сами старци и дјеца од дванаест година трче кад затреба весело и радосно, и није ријетак случај да се дјеца, кад их родитељи неће да пусте, необично растуже. Има примјера да су и сакати тражили да се однесу пред непријатеља и иза какве стијене намјесте, одакле су пуцали на непријатеља. Као што је срамота у рату остати код куће, тако је и част у боју погинути. Како готово сви најугледнији људи не умиру природном смрћу, већ или у боју с непријатељем или у унутрашњој свађи, то је можда и постао обичај да се држи за најосјетљивији укор, ако ко коме каже: *познајемо ми тебе и твоју породицу; сви су твоји преци умрли на постељи код жена.*

Исто је тако поменуто да се у четовању одсијецају главе непријатељске. Исто то бива и у правом рату. Обично такe главе доносе се главарима, који морају доносиоца обдарити. По томе обичају они су и Французима без обзира на чин сјекли главе, кад су били с њима у сусједству. У рату се храни сваки Црногорац сам. Кад пође, он понесе у торби јела (хљеба, сира итд.) колико може понијети а да му не смета; а послије доносе им жене од куће. И муницију купује свак себи; али како је се не може увијек имати колико треба, то владике морају имати неку количину у приправности, да је кад се укаже потреба раздаду људма.

ПРЕГЛЕД.

Требиње
Груж
Дубровник
Конавље
Јадранско
Грахово
Катунска нахија
Кривошије
Цуце
Ледениџе
Рисан
Пераст
Убли
Нови
Мелиња
Котор
Ловћен
Кртоле
Грбаљ
Маине
Будва
Чево
Бјелице
Његуши
Ријечка
Зета
Пјешивци
Цеклин
Корита
ЦРНА ГОРА
Размер 1:750.000

Јаворје
Колашин
Беране
Морача
Морачки Ман
Васојевићи
Андријевица
Пиперировца
Морача
Братоножићи
Плав
Жупа
Пипери
Кучи
Сауж
Тузи
Жабљак
Скадарско језеро
Сутормана
Скадар
Бар

